

Spiritueel Kapitaal en Duurzame Ontwikkeling

Een onderzoek naar de bijdragen van religie en levensbeschouwing aan de duurzame ontwikkelingsdoelen in Nederland
Juni 2019

Amsterdam Centrum voor Religie en Duurzame Ontwikkeling, VU Amsterdam
Annette Jansen
Marieke van der Linden
Jan Jorrit Hasselaar
Ruard Ganzevoort

Inhoudsopgave

Inleiding	p. 4
Aanleiding van het onderzoek	p. 5
Het Nederlands levensbeschouwelijk landschap	p. 6
Definities	p. 8
Onderzoeksofzet en methodiek	p. 11
Onderzoekbeperkingen	p. 15
Algemene bevindingen survey-onderzoek	p. 16
Hoofdstuk 1: De Groene Doelen	p. 22
Inleiding	p. 23
Bevindingen survey	p. 23
Katholicisme: de Groene Kerk	p. 24
Islam: 'Water is leven'	p. 27
Boeddhisme: NatuurWijs	p. 30
Conclusies	p. 33
Hoofdstuk 2: De Sociale Doelen	p. 37
Inleiding	p. 38
Bevindingen survey	p. 38
Protestantisme: Stichting Present en Diaconie Houten	p. 39
Humanisme: Thuisadministratie	p. 43
Migrantenkerk: 'The church is boring if it is not relevant'	p. 46
Conclusies	p. 49
Hoofdstuk 3: Een bredere visie op welzijn en ontwikkeling	p. 51
Inleiding	p. 52
Hindoeïsme: denken vanuit het collectief	p. 52
Jodendom: de sabbat als rustpunt in een jachtig bestaan	p. 54
Oecumene: omroep van geloof, hoop en liefde	p. 57
Conclusie	p. 60
Bijlagen	p. 66
Literatuur	p. 67
Lijst geïnterviewden	p. 69
Survey-vragen	p. 70
Gesprekspunten ongestructureerd interview	p. 71

Inleiding

AANLEIDING VAN HET ONDERZOEK

Nederland heeft zich net als de andere VN-lidstaten gecommitteerd aan de Duurzame Ontwikkelingsdoelen (SDGs), een lijst van 17 doelen en 169 targets die een einde moeten maken aan vraagstukken als armoede, klimaatverandering en ongelijkheid om de wereld in 2030 tot een betere plek te maken. Nu geldt ongeveer 85% van de wereldbevolking als religieus.¹ In bredere zin is levensbeschouwing in onze geseclariseerde samenleving voor een ieder van belang als fundamentele visie op het goede leven en drijfveer onder ieders handelen. Mensen handelen immers niet vanuit een vacuüm, maar vanuit een bepaalde beschouwing op het leven. Toch is de aandacht voor religie en levensbeschouwing in duurzaam ontwikkelingsbeleid lang beperkt gebleven. Dat is aan het veranderen. Nationaal en internationaal groeit de interesse voor de relatie tussen religie en levensbeschouwing, hier ‘spiritueel kapitaal’ genoemd, en SDGs.

Minister Kaag noemt in haar beleidsnotitie *Investeren in perspectief* (2018) drie voorbeelden waarop spiritueel kapitaal een rol speelt in duurzame ontwikkeling: (1) bescherming van de rechten van minderheden, (2) de rol van lokale religieuze leiders in de bevordering van gender-gelijkheid, en (3) de inzet van levensbeschouwelijke organisaties op maatschappelijke vraagstukken. Op basis hiervan onderscheiden we in dit rapport drie niveaus van spiritueel kapitaal:

(1) het niveau van de normen en waarden

Dit niveau gaat over de normen en waarden die de zienswijze en het gedrag van mensen, individueel en collectief, sterk beïnvloeden. Normen en waarden kunnen een constructieve dan wel belemmerende rol spelen in relatie tot SDGs.

(2) het niveau van grassroots-gemeenschappen

Levensbeschouwelijke gemeenschappen zijn aanwezig in de haarvaten van de samenleving en hebben dikwijls toegang tot mensen die de overheid niet kan bereiken. Zo investeren kerken, waaronder een groot aantal migrantenkerken, met hun maatschappelijke inzet jaarlijks tussen 110 en 133 miljoen euro in de Rotterdamse samenleving als geheel.² Binnen de islam dragen moslims jaarlijks bij aan zorg voor naasten via de jaarlijkse zakat-giften en verlenen daarnaast ook steun aan armen door giften in kind.³

(3) het niveau van levensbeschouwelijke organisaties

Dit niveau betreft de maatschappelijke inzet van levensbeschouwelijke organisaties. De afgelopen tien jaar steeg bijvoorbeeld het aantal mensen dat zich inzet voor een maatjesproject van de humanistische geïnspireerde organisatie Humanitas van 10.000 naar 25.000 vrijwilligers.⁴ Met kleinschalige en persoonlijke hulp bieden zij steun aan 70.000 mensen met problemen op het gebied van eenzaamheid, verlies, opvoeden en opgroeien, detentie en thuisadministratie.

---

1. Volgens een demografisch onderzoek van het Pew Research Centre was 16% van de wereldbevolking in 2015 niet gelieerd aan een religieuze stroming. Zie: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/05/christians-remain-worlds-largest-religious-group-but-they-are-declining-in-europe/> (bezoekt 18 maart 2019).

2. Zie: Castillo Guerra et al. 2009. Tel je zegeningen: het maatschappelijke rendement van christelijke kerken in Rotterdam en hun bijdrage aan sociale cohesie: pagina 7.

3. Zo wordt met name tijdens de islamitische vastenmaand veel voedsel aan voedselbanken geschonken en ontvangen veel minder bedeelde gezinnen tijdens het offerfeest vlees dat veelal via moskeeën verzameld en gedistribueerd wordt.

4. Interview met Annemiek van Wesemael, Landelijke programmaleider Thuisadministratie, Armoede en Schulden bij Humanitas, 19 februari 2019.

Dit niveau betreft de maatschappelijke inzet van levensbeschouwelijke organisaties. De afgelopen tien jaar steeg bijvoorbeeld het aantal mensen dat zich inzet voor een maatjesproject van de humanistisch geïnspireerde organisatie Humanitas van 10.000 naar 25.000 vrijwilligers. Met kleinschalige en persoonlijke hulp bieden zij steun aan 70.000 mensen met problemen op het gebied van eenzaamheid, verlies, opvoeden en opgroeien, detentie en thuisadministratie.

Het onderzoek 'Spiritueel kapitaal en duurzame ontwikkeling' van het *Amsterdam Centre for Religion and Sustainable Development* wil de komende jaren de relatie tussen spiritueel kapitaal en SDGs systematisch in kaart brengen. In dit eerste jaar spitst het rapport zich met name toe op religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde gemeenschappen en organisaties in Nederland, het tweede en derde niveau in de beleidsnotitie van Kaag. In de komende jaren zal ook het eerste niveau, normen en waarden, systematisch onderzocht worden.

Elementen van dit rapport zullen gebruikt worden in de nationale SDG-rapportage van Nederland, die medio mei 2019 naar de Tweede Kamer gaat. In deze SDG-rapportage doen verschillende actoren uit de (rijks)overheid, het bedrijfsleven, het maatschappelijk middenveld en de kennisinstellingen verslag van hun bijdragen aan de SDGs. Het rapport 'Spiritueel kapitaal en duurzame ontwikkeling' maakt het mogelijk ook een bijdrage vanuit religie en levensbeschouwing in te brengen.

HET NEDERLANDS LEVENSBESCHOUWELIJK LANDSCHAP

In 2018 publiceerde het Centraal Bureau voor de Statistiek de resultaten van een onderzoek naar sociale samenhang en welzijn in Nederland waarin ook werd gekeken naar de kerkelijke of levensbeschouwelijke gezindte van de Nederlandse bevolking (Schmeets 2018). Volgens dit onderzoek gaf 49 procent van de bevolking van 15 jaar of ouder in 2017 aan tot een religieuze groep te behoren. Bijna een kwart van de bevolking (23,6 procent) gaf aan rooms-katholiek te zijn, 14,9 procent protestant,⁵ 5,1 procent moslim en 5,6 procent gaf aan tot een andere kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering te behoren, zoals de joodse of boeddhistische. Naar de precieze samenstelling van deze laatste groep deed het CBS geen onderzoek. Wel vermoedt ze dat het hier gaat om 'veelal kleinere, orthodoxe, evangelische groepen behoren die zich niet rekenen tot de bredere protestantse kerken, evenals andere stromingen zoals humanisten en vrijmetselaars'. Eerder onderzoek gaf aan dat in de periode 2010–2015 ongeveer 0,1 procent joods, 0,6 procent hindoe en 0,4 procent van de Nederlandse bevolking boeddhist was (Schmeets 2016: 5).

Uiteraard bestaan de kerkelijke en levensbeschouwelijke gezindten die in deze tabel worden genoemd uit een veelheid aan religieuze en levensbeschouwelijke sub-stromingen en scholen. Zo kunnen binnen de hindoeïstische gemeenschap in Nederland, die met 0,6 procent slechts een klein deel van de Nederlandse bevolking beslaat, tenminste vier verschillende stromingen worden onderscheiden.⁶ Ook de islam in Nederland bestaat uit diverse groepen. Deels hangt die diversiteit samen met de verschillende islamitische hoofdstromingen (de soennitische en sji'ietische islam) en deels met de etnische afkomst van moslims. Zo telde Nederland in 2007 in totaal rond de 850.000 moslims, waarvan 330.000 met een Turkse en 270.000 met een Marokkaanse achtergrond (Van Herten en Otten 2007). Een heel goed overzicht van de diverse stromingen en scholen van alle religieuze en levensbeschouwelijke gezindten in Nederland is te vinden in het *Handboek religie in Nederland* (Ter Borg et al. 2008).

Het godsdienstsociologische onderzoek *God in Nederland*, dat op initiatief van de KRO sinds 1966 al vijf keer is herhaald en wordt uitgevoerd door wetenschappers van verschillende universiteiten, besteedde in 2016 ook aandacht aan de moderne of nieuwe spiritualiteit in Nederland (Bernts en Berghuis 2016). Het is in de context van ons onderzoek zinvol naar een tabel over spiritualiteit in Nederland te kijken, omdat

---

5. Hiervan is 6,4 procent Nederlands hervormd, 2,9 procent gereformeerd en behoort 5,6 procent tot een van de kerken behorend bij de Protestantse Kerk Nederland (PKN).

6. De Sanatana Dharma en de Arya Samaj vormen de grootste stromingen in Nederland. Zie ook de interviews in dit rapport met Matthijs Schouten ('NatuurWijs') en Moses Alagbe ('The church is boring if it is not relevant').

steeds meer mensen in Nederland zich vanuit een spirituele inspiratie inzetten voor duurzame en sociaal-maatschappelijke activiteiten of zelfs initiator zijn van maatschappelijke vernieuwingsprojecten (Hense 2015).

Tabel 6.1 Instemming met nieuwe spiritualiteit

(% klopt voor mij / klopt gedeeltelijk wel, gedeeltelijk niet voor mij)

Zelfspiritualiteit:	
Ik vind dat je waarheid innerlijk moet ervaren	74
In elke mens is een echte, authentieke en 'heilige' kern te vinden die onbedorven is door cultuur, geschiedenis en maatschappij	58
Zoekreligiositeit en openheid:	
Je kunt verschillende levenswijsheden en praktijken combineren tot wat het beste bij je past	77
Religie heeft volgens mij meer te maken met zoeken dan met vaste overtuigingen	67
Religie moet je volgens mij zelf bijeen zoeken in de wijsheid van allerlei tradities en ideeën	62
Verbondenheid:	
Volgens mij is er iets dat mens, wereld en natuur tot in de kern verbindt	72
Spirituele praktijken in afgelopen jaren:	
Beoefent yoga	13
Beoefent meditatie	16

Bron: *God in Nederland 1966-2015*, pagina 153

Ook het humanisme heeft een flink aantal sympathisanten in Nederland. Volgens het onderzoek *God in Nederland* voelt ruim 9% van de Nederlanders zich 'redelijk tot sterk met het humanisme verwant' (Bernts en Berghuijs 2016: 148). Overigens zijn dit niet allemaal atheïsten of seculieren: 'slechts 38% van hen behoort tot de seculieren, de overige humanisten zijn in gelijke mate te vinden onder kerkleden, ongebonden gelovigen en ongebonden spirituelen'(ibid.)

Tot slot tonen we nog een andere tabel uit hetzelfde onderzoek dat een indicatie geeft van het belang dat Nederlanders hechten aan religie voor de normen en waarden in de samenleving:

Tabel 2.5 De morele rol van Godsgeloof voor de samenleving, per meetjaar en groep

	1996	2006	2015	kerkleden	ongebonden gelovigen	ongebonden spirituelen	seculieren
Als niemand meer in God gelooft, wordt de moraal bedreigd							
(helemaal) mee eens	42	40	26	54	37	12	8
niet mee eens, niet mee oneens*	14	20	34	26	36	34	38
(helemaal) niet mee eens	44	40	40	20	27	54	54

* Inclusief geen mening

Bron: *God in Nederland 1966-2015*, pagina 43

DEFINITIES

Er bestaan talrijke definities van religie en bijna even zoveel discussies over hun tekortkomingen. En van de belangrijkste kritiekpunten, naar voren gebracht door antropoloog Talal Asad (2003), is dat veel definities van religie gebaseerd zijn op het (Westers) protestantisme en religie als een serie geloofsartikelen met daaruit voortvloeiende normen, waarden en gebruiken definiëren. Die benadering laat weinig ruimte aan religieuze en spirituele tradities waarin religieuze praktijken, rituelen, relaties met de transcendenten, onzichtbare werkelijkheid en gods- en geestervaringen een veel centralere rol spelen.

Om ruimte te geven aan de diversiteit van religieuze, spirituele en levensbeschouwelijke tradities en praktijken, is er in dit onderzoek voor gekozen om gebruik te maken van het zogenaamde zeven-dimensionale model van religie en levensbeschouwing ontwikkeld door godsdienstwetenschapper Ninian Smart (1993). Dit model (zie inzet) biedt zicht op de vele dimensies van religie en levensbeschouwingen en is daarmee ook geschikt voor de bestudering van seculiere levensbeschouwingen zoals het humanisme, communisme of nationalisme.

Wanneer wij in dit rapport spreken over *'religie en levensbeschouwing'* doelen we bij *'levensbeschouwing'* op seculiere levensbeschouwingen, zoals het humanisme, communisme en nationalisme. *'Levensbeschouwingen'* sec verwijst naar het geheel aan religieuze, spirituele en levensbeschouwelijke tradities en praktijken.

'Spiritualiteit' verwijst in brede zin naar *'op de geest (spiritus in het Latijn) gericht zijn'*. Daarbij kan het gaan om een goddelijke of andere bovennatuurlijke geest, maar het kan ook gaan om een *'geest'* of *'kracht'* die ervaren wordt in de (omgang met de) natuur. Spiritualiteit legt nadruk op de innerlijke, persoonlijke ervaring van het goddelijke of geestelijke.

THE SEVEN DIMENSIONS OF RELIGIONS AND WORLDVIEWS

by Ninian Smart

Smart who was a scholar in the history of religions, introduces the following seven dimensions of religions and worldviews:

1. The Practical and Ritual dimension.

This covers acts of worship, both private and corporate, prayer, preaching, sacrifice and meditation. It also includes practices such as yoga. Forms and orders of ceremonies.

2. The Experiential and Emotional dimension.

Bringing together a range of religious phenomena ranging from conversion experiences to shamanistic trances. It also includes less dramatic feelings, such as a sense of oneness and stillness. dread, guilt, awe, mystery, devotion, liberation, ecstasy, inner peace, bliss (private)

3. The Narrative and Mythic dimension.

The stories that form the starting points for a great deal of religious teaching. Creation myths are brought together with devotional material and accounts of the lives of significant individuals. stories (often regarded as revealed) that work on several levels. Sometimes narratives fit together into a fairly complete and systematic interpretation of the universe and human's place in it.

4. The Doctrinal and Philosophical dimension.

Referring to the official teachings of the world's religions. systematic formulation of religious teachings in an intellectually coherent form.

5. The Ethical and Legal dimension.

Religious rules and laws that stem from the narrative and doctrinal aspects of each tradition. Rules about human behavior (often regarded as revealed from supernatural realm).

6. The Social and Institutional dimension.

This includes the living embodiment of each religion: its followers. The institutional aspects refer to the organized structures and hierarchies often to be found within religious traditions. belief system is shared and attitudes practiced by a group. Often rules for identifying community membership and participation (public).

7. The Material dimension.

Religions of all sorts have created physical expressions of their faith, be it buildings, works of art or dramatic performances. ordinary objects or places that symbolize or manifest the sacred or supernatural.

Bron: The World's Religions (1993: 12-21).

Bron: Pew Research Centre. 2017. 'The Global Religious Landscape A Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010.

DEFINITIE SPIRITUEEL KAPITAAL

Het begrip 'spiritueel kapitaal' bouwt voort op het begrip 'sociaal kapitaal' dat ontwikkeld werd door de sociologen Pierre Bourdieu (1986), James Coleman (1988) en Robert Putnam (2000). Sociaal kapitaal verwijst naar sociale netwerken en waarden van wederkerigheid en vertrouwen die daaruit voortkomen. Sociaal kapitaal is niet alleen belangrijk voor de sociale cohesie: voor de gemeenschapsactiviteiten, sociale steun en participatie die voor 'smeerolie' in de samenleving zorgen. In wat meer technische bewoording kunnen we over sociaal kapitaal spreken als (sociale) hulpbronnen waar je een beroep op kunt doen om hulp, steun en zorg van anderen te krijgen. Ofwel, je kan deze relaties en netwerken 'verzilveren', ze hebben ook een zekere economische waarde - vandaar de verwijzing naar 'kapitaal' (Engbersen 2003). Sociaal kapitaal biedt ook de mogelijkheden en kanalen om je invloed en macht op de samenleving te vergroten. Het helpt je om steun te mobiliseren voor je ideeën en om maatschappelijke projecten te realiseren. Voorwaarde bij dit alles is wel dat je continue in deze relaties en netwerken investeert: het sociale kapitaal ligt niet vast.

DEFINITIE 'SOCIAL CAPITAL' ROBERT PUTNAM

Whereas physical capital refers to physical objects and human capital refers to the properties of individuals, social capital refers to connections among individuals - social networks and the norms of reciprocity and trustworthiness that arise from them. In that sense social capital is closely related to what some have called "civic virtue." The difference is that "social capital" calls attention to the fact that civic virtue is most powerful when embedded in a sense network of reciprocal social relations. A society of many virtuous but isolated individuals is not necessarily rich in social capital.

(Putnam 2000: 19).

Het begrip ‘spiritueel kapitaal’ dat op het begrip ‘sociaal kapitaal’ voortbouwt, is door diverse onderzoekers gebruikt om te verwijzen naar de verschillende manieren waarop mensen zich met elkaar verbinden om zich samen in te zetten voor het algemeen goed (Ter Haar 2011: 20; Tomalin 2007: 13-16). Anders dan bij sociaal kapitaal putten mensen daarbij niet alleen uit sociale relaties met andere mensen, maar ook uit hun relaties met God, goden of andere bovenwereldlijke werkelijkheden én/of uit religieuze en spirituele ervaringen die voortkomen uit de persoonlijke omgang met god, natuur of kosmos (spiritualiteit). Spiritueel kapitaal gaat als het ware over de driedimensionale netwerken en inbeddingen van de mens:

- over de inbedding van individuen in sociale verbanden (‘sociaal kapitaal’),
- over de inbedding van de mens in het ecosysteem en over haar relaties met alle andere levende systemen in natuur en kosmos, én
- over de inbedding van de mens en menselijk handelen in grotere kaders van zin- en betekenisgeving.

Bij deze derde, transcendente of verticale dimensie, kan het zowel gaan om religieuze zin- en betekenisgeving en relaties met god, goden of geest(en), als om humanistische zin- en betekenisgeving in relatie tot de mensheid (‘humanity’) of menselijke waardigheid.

Samenvattend kunnen we zeggen dat spiritueel kapitaal gaat over de inbedding van individuen in sociale verbanden, over inbedding van de mens in het ecosysteem of de natuur én over de inbedding van menselijk handelen in grotere kaders van zin- en betekenisgeving (Jansen 2018: 10).

De positieve en negatieve rol van spiritueel kapitaal in duurzame ontwikkeling

Alhoewel spiritueel kapitaal verwijst naar relaties van vertrouwen en wederkerigheid die ontstaan bij gemeenschappelijke acties voor het algemeen goed, hangt het natuurlijk van de definitie van dat algemeen goed af of deze acties bijdragen dan wel belemmerend zijn voor het bereiken van de SDGs. Levensbeschouwingen en duurzame ontwikkelingsdoelen leveren beiden visies op een betere wereld en een routekaart hoe we tot die betere wereld kunnen komen (Ter Haar 2011:5). In veel gevallen komen deze visies overeen, maar soms ook niet. Een constructieve rol van religie zien we bijvoorbeeld in de pleidooien van Paus Franciscus en “groene” Patriarch Bartholomeüs met hun nadruk op dialoog en waarden als hoop, vertrouwen en liefde (oog voor de ander en jezelf). Vanuit hun tradities roepen zij op deze wijze op tot het ontwikkelen van ecologische en sociale verantwoordelijkheid. Een belemmerende rol van spiritueel kapitaal zien we bijvoorbeeld waar meisjes en vrouwen worden afgeremd in hun ontplooiing en ontwikkeling op grond van bepaalde religieuze normen en regels.

Religieuze of spirituele leiders en gemeenschappen hebben vanuit hun traditie vaak kritiek op de nadruk die binnen het SDG-beleid wordt gelegd op (enkel) de materiële en economische aspecten van ontwikkeling en welzijn (Nordstokke 2013; Van der Wel 2011; Moyer 2015). Volgens hen zouden mens en wereld baat hebben bij een meer holistische of geïntegreerde visie waarin meer oog is voor de ethische, sociale en spirituele dimensies van welzijn en ontwikkeling.⁷ Spiritueel kapitaal sluit dan ook aan bij een breder welvaartsbegrip zoals dat in de Nederlandse politieke discussie een plaats heeft gekregen.⁸ Zo kunnen kwaliteiten als hoop, liefde, vertrouwen, en normen en waarden van groot belang zijn bij maatschappelijke transitie die vragen om veeleisende en diepgravende gedragswijzingen of veranderingen van visie, zoals bijvoorbeeld de energietransitie (Jansen 2018; ARC and UNDP 2015; Doorey 2018).

Kortom: de levensbeschouwelijke overtuigingen, invloedssferen en netwerken die samen het spiritueel kapitaal vormen, kunnen zowel de duurzame ontwikkelingsdoelen promoten, als belemmeren of bekritisieren. Ook kunnen religieuze en levensbeschouwelijke netwerken en gemeenschappen de sociale cohesie in een samenleving vergroten, bijvoorbeeld wanneer ze bijdragen aan de emancipatie van

7. Zie ook de interviews in dit rapport met Matthijs Schouten (‘NatuurWijs’) en Moses Alagbe (‘The church is boring if it is not relevant’).

8. Een goed voorbeeld daarvan is de Monitor Brede Welvaart van het CBS. Deze monitor ‘meet’ hoe de welvaart zich in de brede zin van het woord in Nederland ontwikkelt en kijkt daarbij zowel naar de economische als de ecologische en sociaal-maatschappelijke aspecten van welvaart. Zie ook: <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2018/20/monitor-brede-welvaart-2018> (bezocht 20 maart 2019).

gemarginaliseerde groepen. Maar ze kunnen ook bijdragen aan polarisatie en segregatie in de samenleving, wanneer ze bepaalde groepen wegzetten of zich afzetten tegen democratische waarden en anti-discriminatie beginselen die het fundament vormen van de Nederlandse samenleving.

Met andere woorden: spiritueel kapitaal oriënteert ons op de positieve en negatieve rol die levensbeschouwing, inclusief religie, kan spelen als het gaat om duurzame ontwikkeling. Een kritische reflectie op de positieve en negatieve relatie tussen spiritueel kapitaal en duurzame ontwikkeling kan de reikwijdte en doeltreffendheid van SDG-beleid daarom vergroten.

ONDERZOEKSOPZET EN METHODIEK

In de periode januari tot en met maart 2019 werd door een klein team verbonden aan het *Amsterdam Centre for Religion and Sustainable Development* van de Vrije Universiteit een eerste nulmeting gedaan om het onderzoek op poten te zetten.⁹ Het onderzoek bestond uit twee delen. Het eerste betrof een quick scan of mapping van de bijdragen van de belangrijkste religieuze en levensbeschouwelijke groeperingen aan de Duurzame Ontwikkelingsdoelen in Nederland. Het tweede betrof een kwalitatief onderzoek naar de bijdrage van religieuze en levensbeschouwelijke groeperingen aan het spiritueel kapitaal van de Nederlandse samenleving.

Survey

Dit deel van het onderzoek had tot doel de concrete bijdrage van religieuze en levensbeschouwelijke groeperingen aan de SDGs in Nederland te meten. Charitatieve activiteiten van religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen zijn vaak onzichtbaar. Met deze survey wilden we meer zicht krijgen op de menskracht, financiële bronnen en ander materieel vermogen dat door religieuze en levensbeschouwelijke groeperingen worden ingezet om bij te dragen aan de SDGs in Nederland. Daarnaast moest duidelijk worden op welke SDGs het accent van deze bijdragen ligt. De survey werd uitgezet onder 50 gemeenschappen en organisaties afkomstig uit de belangrijkste religieuze en levensbeschouwelijke stromingen in Nederland. In de onderstaande paragraaf 'selectie van deelnemers' worden de criteria voor de selectie van deze deelnemers toegelicht.

HOOFDVRAGEN SURVEY

1. Aan welk van de 17 SDGs dragen religieuze en levensbeschouwelijke groeperingen bij?
2. Wat is de bijdrage aan de genoemde SDGs:
  - a. financieel - om welk bedrag/budget gaat het?
  - b. human resources - om hoeveel betaalde en onbetaalde (vrijwilligers) werkrachten gaat het?
  - c. materiële assets/middelen - is gebruik van land en gebouwen aan de orde, bijvoorbeeld waar het gaat om de groene SDGs (6, 12 t/m 15)?
3. Wie of wat wordt er door genoemd project of activiteit bereikt?
  - a. resultaat
  - b. religieuze achterban/gemeenschap (op termijn: aantal directe beneficiaries, gesegregeerd naar geslacht, leeftijd, sociale klasse)*;
  - c. transnationale gemeenschappen en partnerschappen (op termijn: aantal indirecte beneficiaries, gesegregeerd);
  - d. duur en aard van relatie met achterban en/of partnerschappen.

---

9. Het onderzoeksteam bestond uit dr. Annette Jansen (projectleider), drs. Marieke van der Linden (stagiaire/MA studente Religie en Theologie), drs. Jan Jorrit Hasselaar MA (coördinator Amsterdam Centre for Religion and Sustainable Development) prof. Ruard Ganzevoort (hoogleraar praktische theologie) en Marieke van der Linden (stagiaire/MA studente Religie en Theologie).

Interviews spiritueel kapitaal

Met dit deel van het onderzoek wilden we een aantal religieuze en spirituele ‘assets’ of kwaliteiten in kaart brengen. Literatuur over religie en ontwikkeling suggereert namelijk dat religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde gemeenschappen en organisaties een aantal specifieke eigenschappen hebben, zoals hun langdurige aanwezigheid in de haarvaten van de samenleving en hun gerichtheid op waarden en spiritueel welzijn (Dugbazah 2009; Freeman 2012; Gardner 2002; Jansen 2018; Karam 2016; Marshall et al. 2017; Moyer 2015; Mtata 2013; Nordstokke 2013; Ter Haar 2011; Tomalin 2015). In dit deel van het onderzoek toetsten we de veronderstellingen van een verandertheorie (‘Theory of Change’) over de specifieke rol en bijdragen van religieuze en levensbeschouwelijke initiatieven en groeperingen. We keken met name naar veronderstellingen over het transformatieve potentieel, bijvoorbeeld naar hun vermogen om bij te dragen aan veranderingen van normen en waarden, mensbeeld en leefstijl. De voorlopige Theory of Change luidde als volgt:

THEORY OF CHANGE (TOC) ‘SPIRITUEEL KAPITAAL’

Religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde gemeenschappen, individuen en organisaties hebben een aantal specifieke eigenschappen, ook wel religieuze of spirituele ‘assets’ genoemd, die hen onderscheiden van seculiere maatschappelijke organisaties. Vanwege deze ‘assets’ kunnen zij een andere, aanvullende bijdrage leveren aan de SDGs, bijvoorbeeld waar het gaat om het bereik van bepaalde (minderheids) groepen én om de transformatie van bewustzijn, overtuiging, houding, leefstijl en commitment die nodig zijn om de duurzame ontwikkelingsdoelen te realiseren.

Indicatoren ‘spiritueel kapitaal’

Op basis van bestaand onderzoek (Jansen 2018; ARC and UNDP 2015; Doorey 2018) werd een lijst van dertien voorlopige indicatoren van spiritueel kapitaal samengesteld, die voortkwamen uit vier voorlopige veronderstellingen over de relatie tussen spiritueel kapitaal en duurzame ontwikkeling. Op pagina 14 tref je een overzicht van deze voorlopige veronderstellingen en indicatoren.

Deze tabel vormde de basis voor de ontwikkeling van de survey en voor de interviews die afgenomen bij het tweede deel van het onderzoek.¹⁰ In dit tweede deel werden diepte-interviews met vertegenwoordigers van acht religieuze en levensbeschouwelijke stromingen (katholicisme, protestantisme, migrantenkerken, islam, jodendom, hindoeïsme, boeddhisme, humanisme) en één levensbeschouwelijke omroeporganisaties afgenomen. In deze fase van nulmeting ging het daarbij vooral om het in kaart brengen van het ‘wat’. De hoofdvraag luidde:

Welke religieuze of spirituele (a1.) netwerken en relaties, (a2.) visies, (a3.) praktijken en (a4.) rollen werden in 2018 door de onderzochte religieuze en levensbeschouwelijke groeperingen ingezet om bij te dragen aan (de bewustwording rond) de SDGs?

Tijdens de interviews werd als dat kon ingezoomd op lokale activiteiten, omdat de werking van het spiritueel kapitaal vaak het best zichtbaar valt te maken op het grass-roots niveau. Om de focus nog wat te verscherpen werd ook besloten om projecten en activiteiten te selecteren die bijdragen aan een beperkt aantal van de 17 SDGs, te weten SDG 1, armoedebestrijding, SDG 10, ongelijkheid tegengaan, en SDG 13, klimaatactie.

---

10. Zie bijlage voor de survey-vragen en het interview-format.

Dit criterium werd wel flexibel toegepast om vertegenwoordigers van de diverse levensbeschouwelijke stromingen zelf aan te laten geven welk project of activiteit zij het meest representatief vonden voor hun gemeenschap of organisatie.

Selectie van survey-deelnemers en informanten

Het onderzoek richtte zich uitsluitend op de bijdragen van in Nederland werkzame religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen, individuen en organisaties aan de Nederlandse SDGs (en dus niet op de bijdragen aan de SDGs van landen buiten Europa). Alhoewel het onderzoek nadrukkelijk beoogde de bijdragen van minder geijkte en zichtbare groepen in beeld te brengen, waren we voor deze eerste fase toch aangewezen op de kennis die daarover aanwezig is bij religiewetenschappers én bij religieuze en levensbeschouwelijke organisaties.

Bijdragen van het bijzonder onderwijs en confessionele zorginstellingen werden in dit onderzoek niet meegenomen, omdat dat té omvangrijk is en de bijdragen van deze instellingen dikwijls al zijn opgenomen in de SDG-rapportage van de rijksoverheid en het CBS. Projecten van bijzondere in het oog springende *interreligieuze* instellingen werden wél worden meegenomen, evenals de bijdragen van humanistische organisaties, die immers in Nederland goed vertegenwoordigd en georganiseerd zijn én een duidelijk levensbeschouwelijk profiel hebben.

Tabel 1: Veronderstellingen en Indicatoren Spiritueel Kapitaal

Veronderstelling A1: Religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen, individuen en organisaties beschikken over netwerken en relaties die hun sociale bereik vergroten: ze bereiken andere, vaak meer gemarginaliseerde groepen dan seculiere NGOs en ontwikkelen (meer) langdurige vertrouwensrelaties vanwege hun continue aanwezigheid en positie als spiritueel raadgever.
Indicatoren A1: <ul style="list-style-type: none">
• Ze zitten in de haarvaten van de samenleving, hebben toegang tot de armsten en/of bepaalde minderheidsgroepen,
• Ze hebben presentie, zijn altijd dáár, bereikbaar, benaderbaar, aanspreekbaar - daar kunnen gemeenteleden en anderen op bouwen en vertrouwen,
• Ze hebben een eigen achterban, leden en sympathisanten die gemobiliseerd kunnen worden voor bepaalde maatschappelijke acties of gemakkelijk bereikt met bepaalde bewustwordingscampagnes,
• Ze hebben eigen materieel en financiële vermogen dat kan worden ingezet ten bate van duurzame ontwikkeling, denk aan land, religieuze gebouwen en aalmoezen en giften,
• Ze maken deel uit van transnationale gemeenschappen, hebben sterke banden met gelijkgerichte religieuze gemeenschappen in andere steden of landen en beschouwen deze leden als ‘broeders en zusters’.
Veronderstelling A2: Religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen, individuen en organisaties hebben spirituele en religieuze visies die richtinggevend zijn voor de waarden en normen binnen de gemeenschap en die bijdragen aan betekenis- en zingeving.
Indicatoren A2: <ul style="list-style-type: none">
• Religieuze canons en leerstellingen,
• Wijsheden, parabelen, verhalen,
• Religieuze vorming en onderwijs, ook en met name aan jongeren.
Veronderstelling A3: Religieuze en levensbeschouwelijke initiatieven en groeperingen kennen spirituele en religieuze praktijken die bijdragen aan sociale en existentiële individuele en maatschappelijke transformatieprocessen.
Indicatoren A3: <ul style="list-style-type: none">
• Spirituele ontplooiing, verdieping, empowerment door meditatie, gebed, religieuze studie en individuele devotie die kunnen bijdragen aan een sterk gevoel van doelgerichtheid (‘sense of purpose’), empowerment en doorzettingsvermogen (‘endurance’),
• Rituelen en gemeenschappelijke vieringen die groepen mobiliseren, teamspirit genereren, en belangrijk zijn voor de ontwikkeling van hoop, een historisch (zelf)bewustzijn en gerichtheid op de lange termijn.
Veronderstelling A4: Religieuze en levensbeschouwelijke groepen of leiders kunnen vanwege hun relatieve onafhankelijkheid van de politiek en hun gerichtheid op het algemeen goed bijzondere maatschappelijke rollen innemen.
Indicatoren A4: <ul style="list-style-type: none">
• Moreel leiderschap in tijden van maatschappelijke tegenslag of verandering,
• Bruggenbouwers in tijden van polarisatie en conflict,
• Pleitbezorger van bepaalde duurzame ontwikkelingsdoelen of gemarginaliseerde groepen.

ONDERZOEKBEPERKINGEN

Anders dan bijvoorbeeld het geval bij *faith-based organisations* die actief zijn in internationaal ontwikkelingswerk, hebben de meeste religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde gemeenschappen, individuen en organisaties die deelnemen aan dit onderzoek geen uitgebreid monitoringssysteem dat de impact van een project meet en het aantal begunstigden dat hiermee is bereikt. Ook zal het vanwege beperkingen in tijd- en menskracht niet mogelijk zijn om het aanzienlijk aantal religieuze instellingen dat actief is op het gebied van maatschappelijke en duurzame ontwikkeling in Nederland in het onderzoek op te nemen. De resultaten van deze eerste nulmeting zullen daarom onvolledig en beperkt zijn. Met de deelnemende organisaties zal echter worden bekeken of en hoe dit onderzoek de komende jaren breder en systematischer kan worden uitgezet.

Om de invloed van levensbeschouwelijke leiders, gemeenschappen en organisaties op het normatieve niveau te kunnen meten, bijvoorbeeld waar het gaat over de vorming van publieke opinies over duurzame ontwikkeling, wordt doorgaans een grootschalig discours- en opinieonderzoek opgezet. Dat konden we binnen dit eerste onderzoek niet realiseren. Om toch iets over dit normatieve niveau te leren hebben we één casus opgenomen waar individueel spiritueel leiderschap een grote rol speelt en één casus over de rol van de levensbeschouwelijke omroep in de bewustwording en kennisoverdracht rond duurzame ontwikkeling.

Vanwege beperkingen in tijd en menskracht is er ook voor gekozen om in dit eerste rapport het accent te leggen op het kwalitatieve onderzoek: op de cases en analyses van 8-9 (lokale) projecten en op de bevindingen uit de survey. Literatuur werd vooral geraadpleegd om gegevens uit het veldonderzoek te checken. Deze kwalitatieve aanpak leent zich volgens de onderzoekers het best om het thema 'religie, levensbeschouwing en duurzame ontwikkeling' in Nederlandse context op de kaart te zetten. Aan de hand van inspirerende verhalen en concrete voorbeelden kan het Nederlands spiritueel kapitaal ook het best zichtbaar worden gemaakt.

In een volgende fase zal meer tijd worden besteed aan literatuuronderzoek waarin bevindingen uit recent nationaal en internationaal onderzoek op het gebied van religie, levensbeschouwing en duurzame ontwikkeling zullen worden besproken. Daarbij wil het *Amsterdam Centre for Religion and Sustainable Development* in de komende jaren meer aandacht besteden aan de relatie tussen normen en waarden en SDGs, het eerste niveau de notitie van Kaag. In een latere fase zal ook gewerkt worden aan een nadere definiëring en operationalisering van het begrip spiritueel kapitaal. Daarbij zal enerzijds worden gekeken naar mogelijkheden om dit begrip met bijbehorende indicatoren geschikt te maken voor de brede welzijnsmonitor van het CBS. Daarnaast wil het Centrum in samenwerking met levensbeschouwelijk geïnspireerde non-gouvernementele organisaties een eenvoudige *tool* ontwikkelen waarmee spiritueel kapitaal kan worden geïntegreerd in SDG-monitoring en evaluatiesystemen.

**Algemene
bevindingen
survey-onderzoek**

METHODE, SELECTIE VAN DEELNEMERS EN RESPONS

Om een goed beeld te krijgen van de bijdragen van religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen en organisaties aan de SDGs in Nederland, werden 51 actoren benaderd met de vraag of zij wilden meewerken aan een survey over religie en SDGs. Vijftien van deze organisaties reageerden positief. De survey bestond uit drie delen. In het eerste deel werden vragen van algemene aard gesteld over de levensbeschouwelijke stroming en het aantal leden, vrijwilligers en betaalde medewerkers dat bij de gemeenschap of organisatie actief is. In het tweede deel werden vragen gesteld over de bekendheid van respondenten met de SDGs en over de activiteiten van deelnemende organisaties die bijdragen aan de SDGs. In het derde deel werden respondenten gevraagd te reageren op stellingen over de specifieke rol en bijdragen van religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen en organisaties aan de SDGs. De volledige surveyvragen zijn bijgevoegd in de bijlage van dit rapport.

De lijst van gemeenschappen, organisaties en stichtingen die voor de survey werden benaderd kwam tot stand op basis van deskonderzoek en op grond van tips en adviezen van levensbeschouwelijke koepelorganisaties en religiewetenschappers van de Vrije Universiteit Amsterdam. Bij de selectie is rekening gehouden met representativiteit van religieuze stromingen in Nederland. Als een gevolg hiervan werden bijvoorbeeld relatief meer gemeenschappen en organisaties van christelijke en islamitische signatuur benaderd dan organisaties van andere religieuze en levensbeschouwelijke achtergronden. Ook werd door middel van webresearch en telefonisch contact vastgesteld of de betreffende gemeenschap, of organisatie activiteiten of projecten uitvoert die duidelijk bijdragen aan één of meerdere SDGs.

Het relatief kleine aantal van vijftien surveydeelnemers beperkte de mogelijkheid onderzoeksresultaten te extrapoleren naar de gehele Nederlandse samenleving. Bovendien werden niet alle surveyvragen altijd door de respondent beantwoord: de onderzoekers ontvingen twaalf volledig ingevulde en drie gedeeltelijk ingevulde surveys. De surveyresultaten zijn daarom voornamelijk gebruikt als toevoeging op het kwalitatief onderzoek om een breder beeld te krijgen van de bekendheid met en bijdrage aan SDGs onder religieuze en levensbeschouwelijke organisaties in Nederland.

De verdeling van respondenten naar levensbeschouwelijke achtergrond was redelijk representatief voor het huidige Nederlands levensbeschouwelijk landschap. Negen van de vijftien respondenten hebben een christelijke signatuur. Daarvan beschouwen vijf zichzelf als vertegenwoordigers van het protestantisme (Stichting voor Stad en Kerk, Stichting Tijd voor Actie, Vereniging SchuldHulpMaatje Nederland, Stichting A Rocha en GroeneKerkenActie) en twee als behorende tot de Rooms-Katholieke Kerk (Konferentie Nederlandse Religieuzen en Parochiële Caritas Instelling). De overige twee duiden zichzelf als 'algemeen christelijk' of als behorende tot een andere stroming binnen het christendom (Stichting Micha Nederland en Jesus Christ Foundation Church). Twee organisaties die deelname aan de survey hebben een islamitische achtergrond (Stichting Al-Yateem). Voorts namen de ZEN Peacemakers Lage Landen aan de survey deel als representant van het boeddhisme, het Humanistisch Verbond als representant van het humanisme en het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap als representant van het jodendom. Aan het survey namen twee organisaties, van hindoeïstische en islamitische signatuur, deel op basis van anonimiteit.

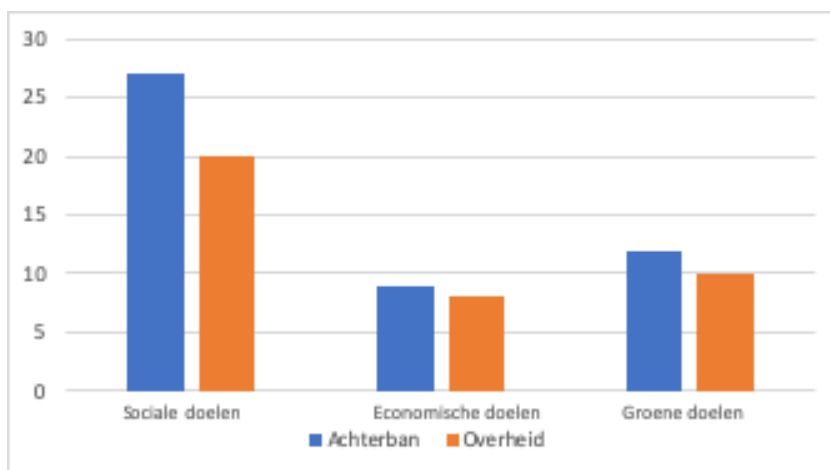
SURVEY-RESULTATEN: INTERVENTIENIVEAU, VRIJWILLIGERS EN ACHTERBAN

In de survey is getracht inzicht te krijgen in de focus van activiteiten van de gemeenschappen en organisaties met betrekking tot de 17 SDGs. Uit de resultaten komt naar voren dat negen van de vijftien respondenten bekend zijn met SDGs. Zes respondenten gaven aan nog nooit van SDGs te hebben gehoord.

In de survey is de respondenten gevraagd drie SDGs uit te kiezen waarvan zij inschatten dat die voor hun achterban het belangrijkste is. Uit de resultaten komt naar voren dat het meest is gekozen voor SDG 1, die gericht is op armoedebestrijding, namelijk negen keer. De keuze voor armoedebestrijding werd bijvoorbeeld door een islamitische organisatie gemotiveerd met 'wij hebben een islamitische voedselbank opgezet omdat

veel mensen van onze achterban onder de armoede grens leven'. Andere veel voorkomende keuzes waren SDG 2, 'geen honger', die vijf keer werd genoemd, SDG 3, 'goede gezondheid' werd zeven keer genoemd en SDG 10, 'ongelijkheid verminderen', vijf keer. Op de vraag welke SDGs het belangrijkste zijn waar de Nederlandse overheid aan moet werken, kwamen bovengenoemde SDGs ook het meeste voor. Bovendien werden SDG 11 en 16, respectievelijk 'duurzame steden en gemeenschappen', en 'vrede, rechtvaardigheid en sterke instituties', vaak genoemd. In figuur 1 zijn de resultaten overzichtelijk weergegeven op basis van een indeling van de 17 SDGs in de drie clusters sociale, economische en groene doelen.¹¹

In onderstaande tabel 2 is weergegeven welke aan de SDGs gerelateerde activiteiten in 2018 georganiseerd werden door de deelnemende gemeenschappen en organisaties. Sommige van deze activiteiten waren kleinschalig, zoals een straatretraite waarbij vrouwen vijf dagen op straat leven om solidair te zijn met daklozen en als vorm van reflectie op eigen leven. In andere gevallen ging het om grootschalige acties. Zo zette Stichting Tijd voor Actie een netwerk op dat jongeren in 25 steden stimuleert om vrijwilligerswerk te doen in hun eigen buurt. In Zwolle alleen al zetten in 2018 vijfhonderdacht vrijwilligers zich in voor 946 hulpbehoevenden. Collectes onder eigen gemeenschap en donaties bleken de meest voorkomende manier van fondswerving onder de deelnemende gemeenschappen en organisaties: van de 13 respondenten die de betreffende vraag hebben ingevuld, hebben 11 aangegeven gebruik te maken van collectes, en 12 van donaties. Vijf respondenten geven aan dat hun organisatie subsidies ontvangt van stichtingen van gelijke gezindte.

Figuur 1: Respons op de vraag 'welke van de SDGs vindt u het meest belangrijk voor a. uw achterban en b. de Nederlandse overheid?'

11. Onder People vallen de volgende SDGs: geen armoede, geen honger, goede gezondheid en welzijn, kwaliteitsonderwijs, en gendergelijkheid. De SDGs schoon water en sanitair, betaalbare en duurzame energie, waardig werk en economische groei, industrie innovatie en infrastructuur en ongelijkheid verminderen vallen onder Prosperity. Onder Planet vallen 'Duurzame steden en gemeenschappen', verantwoorde consumptie en productie, klimaatactie, leven in het water en leven op het land.

Tabel 2: Overzicht Activiteiten, Ingedeeld naar SDG en Levensbeschouwelijke Stroming¹²

SDG	Activiteiten	Stroming	Totaal aantal mensen dat werd bereikt
1. Geen Armoede	<ul style="list-style-type: none"> • Onderdeel in cursusaanbod en onderwerp van jaarlijkse thema-zondag • Kledinginzamelingsactie • Straatretraite • Maatjes, hulpactiviteiten • Wekelijkse Islamitische voedselbank • Informatie in nieuwsbrief • Online ondersteuning van mensen met schulden • Financiële schuldhulp • Voedselbank • Buurtmaaltijden • Netwerk waarin kerken ervaringen kunnen delen over kinderen in armoede) 	Islam Protestantisme Katholicisme Boeddhisme	79.000
2. Geen Honger	<ul style="list-style-type: none"> • Onderdeel in cursusaanbod • Voedselbank • Islamitische voedselbank • Buurttuin 	Islam Protestantisme Katholicisme	11400
3. Goede Gezondheid en Welzijn	<ul style="list-style-type: none"> • Voorlichting over borstkanker • Geestelijke verzorging • Promoten van abortusrecht • Coaching door maatjes • Sport- en vakantieactiviteiten voor kinderen en ouders in achterstandswijken • Diaconaal vakantiewerk, vakantie voor kwetsbare mensen 	Humanisme Islam Protestantisme Katholicisme Jodendom	15100
4. Kwaliteitsonderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • Verspreiding van lesmateriaal • Verzorgen van religieus onderwijs aan kinderen en cursussen voor volwassenen • Humanistisch vormingsonderwijs • Foundation Academy of Amsterdam (onderwijs voor migranten) • Huiswerkbegeleiding 	Humanisme Protestantisme Migrantenkerk Jodendom	25000
5. Gendergelijkheid	<ul style="list-style-type: none"> • Thema behandelen in onderwijsactiviteiten • Centrum voor Afrikaanse Vrouwen • Psychofysieke training, maandelijkse bijeenkomsten en wekelijkse vrouweninloop voor Islamitische vrouwen 	Protestantisme Migrantenkerk	Niet bekend

12. In deze tabel zijn ook activiteiten van KerkinActie verwerkt zoals deze zijn gedocumenteerd in hun jaarverslag van 2017. Hoewel deze organisatie de survey niet heeft ingevuld, is ervoor gekozen hun activiteiten wel te verwerken wegens de grootte van de organisatie in Nederland

6. Schoon Water en Sanitair	<ul style="list-style-type: none"> • Nieuwsbrief 	Katholicisme	500
7. Betaalbare en Duurzame Energie	<ul style="list-style-type: none"> • Onderdeel van cursusaanbod • Nieuwsbrief 	Protestantisme Katholicisme	500
8. Waardig Werk en Economische Groei	<ul style="list-style-type: none"> • Begeleiding vanuit voedselbank naar werk • Nieuwsbrief 	Protestantisme Katholicisme	1800
9. Industrie, Innovatie en infrastructuur			
10. Ongelijkheid Verminderen	<ul style="list-style-type: none"> • Onderwerp in cursusaanbod • Onderwerp in jaarlijkse thema zondag • Steun aan migranten door middel van werk • Ontmoetingscentrum voor Afrikaanse vrouwen • Huiswerkbegeleiding in achterstandswijken • (juridische) ondersteuning voor ongedocumenteerden • Nieuwsbrief • Buurtmaaltijd met vluchtelingen 	Humanisme Protestantisme Katholicisme Migrantenkerk	22100
11. Duurzame Steden en Gemeenschappen	<ul style="list-style-type: none"> • Afvalopruimactie op stranden en uiterwaarden • GroeneKerkendag Fietsroutes langs Groene Kerken 	Protestantisme	4300
12. Verantwoorde Consumptie en Productie	<ul style="list-style-type: none"> • Onderdeel van cursusaanbod • Aandacht in nieuwsbrieven • Bespreking van documentaire • Promotie van encycliek Laudato Si in studiebijeenkomsten, landelijke netwerken etc. • Voedselbank 	Protestantisme Katholicisme Boeddhisme Jodendom	450
13. Klimaatactie	<ul style="list-style-type: none"> • Blogs • Workshops en lezingen • Aandacht in nieuwsbrieven • Documentaire bespreking 	Humanisme Protestantisme Boeddhisme	2006
14. Leven in het Water	<ul style="list-style-type: none"> • Natuurwerkdagen 	Protestantisme	1500
15. Leven op het Land	<ul style="list-style-type: none"> • Natuurwerkdagen 	Protestantisme	1500
16. Vrede, Justitie en Sterke Publieke Diensten	<ul style="list-style-type: none"> • Organisatie 5 Mei bijeenkomst • Buurt-en-kerkhuizen • (Juridische) Ondersteuning voor ongedocumenteerden 	Islam Protestantisme Boeddhisme	144
17. Partnerschap om doelstellingen te bereiken	<ul style="list-style-type: none"> • Participatie in diverse burgeractiviteiten • Participatie in Interlevensbeschouwelijk platform 	Humanisme Islam	20

Survey-resultaten: stellingen over meerwaarde levensbeschouwelijke organisaties

In dit onderdeel werd respondenten gevraagd aan te geven in hoeverre ze het eens waren met bepaalde stellingen over de specifieke kwaliteiten van levensbeschouwelijk geïnspireerde gemeenschappen en organisaties. Hierbij konden zij kiezen tussen de opties helemaal oneens, oneens, neutraal, eens en helemaal mee eens. Uit de resultaten komt naar voren dat de respondenten het meest eens waren met de stellingen 'Religieuze organisaties werken vanuit levensbeschouwelijke en religieuze visies die de verantwoordelijkheid voor omgeving en toekomst benadrukken' en 'Religieuze organisaties werken vanuit levensbeschouwelijke en religieuze visies die mensen motiveren zich actief in te zetten voor sociale gelijkheid'. Respondenten merken op dat juist de eigenschappen van religieuze organisaties hen een waardevolle partner van de overheid maken. De stelling waar de respondenten het gemiddeld het minste mee eens waren, luidde: 'Religieuze organisaties kunnen een obstakel zijn voor het bereiken van de Duurzame Ontwikkelingsdoelen'. Acht respondenten waren het oneens met deze stelling. De stelling waar de meningen het meeste verdeeld over waren was de stelling: 'Religieuze organisaties zijn bij uitstek geschikt om op te treden als pleitbezorger van de Duurzame Ontwikkelingsdoelen'. Respondenten gaven verschillende motivaties voor hun keuze bij deze stelling, zoals dat religieuze organisaties hier niet geschikt voor zijn door gebrek aan ervaring, maar ook dat opgepast moet worden met het toeschrijven van zoveel belang aan religie 'bij uitstek geschikt vind ik een gevaarlijke uitdrukking als het gaat om religies'.

Tot slot: interesse deelname aan vervolgactiviteiten religie en SDGs

Over het algemeen waren de respondenten het erover eens dat religieuze organisaties een rol kunnen spelen bij de bewustwording rond de SDGs. Naast dat respondenten aangeven dat werk dat zij doen vaak bijdraagt aan één of meerdere SDGs, geven sommigen ook aan dat er meer aandacht gegeven kan worden aan SDGs ('Ja. Doordat we thematisch werken linkt het materiaal wat we ontwikkelen altijd wel aan een aantal SDG's. We zouden hier ook sterker op in kunnen zetten en over kunnen communiceren.'). Er wordt echter ook aangegeven door sommige respondenten dat SDGs niet de focus zijn van de organisatie ('Nee, het is niet onze focus. Ons werk sluit wel aan op de SDG's: dat kunnen we wel vertellen').

De Groene Doelen: Klimaatactie, Leven in het Water en Leven op het Land

*'Ik heb het altijd zo gevoeld dat de schepping heilig is, dat wij allemaal deeltjes zijn van God.
Wij niet alleen maar de planten en de dieren ook.'*

-Renée Brabers, 7 februari 2019

INLEIDING

In dit hoofdstuk zoomen we in op de bijdrage van levensbeschouwelijk en religieus geïnspireerde individuen en gemeenschappen in Nederland aan de zogenaamde 'groene doelen':¹³ dat zijn achter-eenvolgens

- SDG 6. schoon water en sanitair,
- SDG 12. verantwoorde consumptie en productie,
- SDG 13. klimaatactie,
- SDG 14. leven in het water en
- SDG 15. leven op het land.

We beginnen met een kort overzicht van de bevindingen op grond van de survey. Dan presenteren we drie voorbeelden van levensbeschouwelijk geïnspireerde 'groene' projecten in Nederland: het Groene Kerkproject van een katholieke parochie in Houten, het project rond schoon drinkwater van de islamitische geïnspireerde hulporganisatie *Hasene* en het project *NatuurWijs* van het spiritueel en boeddhistisch geïnspireerde *NatuurCollege*. In de conclusie van dit hoofdstuk bekijken we welke specifieke elementen van spiritueel kapitaal in deze drie projecten werden ingezet en in hoeverre deze bijdragen dan wel belemmerend zijn voor het bereiken van de groene SDGs in Nederland.

BEVINDINGEN SURVEY

Over het algemeen zijn groene doelen die onderdeel uitmaken van de 17 duurzame ontwikkelingsdoelen, zoals verantwoorde consumptie en productie en klimaatactie, niet de hoogste prioriteit van de onderzochte gemeenschappen. Zoals eerder vermeld vallen onder de groene doelen de vijf SDGs Duurzame steden en gemeenschappen, verantwoorde consumptie en productie, klimaatactie, leven in het water en leven op het land. Volgens slechts vier van de vijftien respondenten horen de groene doelen bij de drie belangrijkste SDGs voor eigen achterban. SDG 11, duurzame steden en gemeenschappen, SDG 12 verantwoorde consumptie en productie en SDG 13 klimaatactie zijn elk drie keer gekozen als één van de drie belangrijkste SDGs voor de achterban. Daarnaast is bij deze vraag leven in het water één keer, en leven op het land twee keer gekozen. In totaal is dus twaalf keer gekozen voor de groene doelen. Ter vergelijking, alleen SDG 1, Geen Armoede, is negen keer gekozen door organisaties. Naast zorg voor de schepping, wordt ook aangegeven dat groene doelen belangrijk zijn voor mensen 'aan de rafelrand van de samenleving', wat dus duidt op een duidelijk sociaal argument voor het belang van groene doelen. Hoewel dit niet verder toegelicht wordt door de respondent, kan worden beargumenteerd dat nadelige effecten van klimaatverandering en vervuiling juist die mensen treft die aan de rafelrand van de samenleving leven. Naast dat deze groene doelen als belangrijk worden gezien door de eigen achterban, geven organisaties ook aan dat de Nederlandse overheid een belangrijke rol speelt bij de realisatie van deze doelen. Onder andere wordt aangegeven dat juist een aanpak op macro niveau van belang is bij onderwerpen als verduurzaming en biodiversiteit ('klimaat, samenleven en infrastructuur gecombineerd op macroniveau is overheidsbeleid'). In de praktijk geven zes organisaties aan projecten en/of activiteiten georganiseerd te hebben in 2018 die gerelateerd zijn aan één of meerdere groene doelen. In totaal zijn dit tien verschillende activiteiten of projecten. Organisaties geven zowel aandacht aan projecten gericht op bewustwording over klimaat en natuur, zoals blogs en documentaire besprekingen, als ook meer actieve projecten, zoals natuurwerkdagen en afvalopruimacties. Naar schatting worden 3300 mensen bereikt met bewustwordingsprojecten en 2000 met actieve projecten. Een voorbeeld

---

13. We volgen hier de indeling van de tweede Nederlandse SDG-rapportage die onderscheid maakt tussen 'de vijf groene SDGs 6, 12, 13, 14 en 15', 'de vijf sociale SDGs 1, 2, 3, 4 en 5', 'de vijf economische SDGs 7, 8, 9, 10 en 11' en daarnaast partnerschappen (SDG 17) en vrede, justitie en sterke instellingen (SDG 16) als zelfstandige doelen beschouwd. Zie 'Tweede Nederlandse SDG-rapportage: Nederland ontwikkelt duurzaam', mei 2018: pagina 6.

van een project gericht op de groene doelen is het project van stichting A Rocha. Deze organisatie heeft 14 lokale groepen verspreid in Nederland die zorg dragen voor natuurbeheer en monitoring in de omgeving. Bovendien staat de organisatie nauw in contact met lokale kerken, en verzorgt ze activiteiten en ondersteuning voor deze kerken die willen bijdragen aan verduurzaming. Opvallend is dat vijf van de zes organisaties die activiteiten organiseren in het teken van groene doelen een christelijke identiteit hebben.

KLIMAATACTIE (SDG 13) KATHOLICISME: DE GROENE KERK

‘Het draait om zorg voor de schepping en beginnen bij jezelf. Beginnen bij het kerkgebouw om een voorbeeld te geven aan mensen hoe je kan verduurzamen. Een even belangrijk doel is dat je mensen al doende bewust maakt van milieuproblematiek, dat het anders moet. Als zo’n onderwerp gaat rondzingen in de kerk dan gaat dat toch bij mensen iets oproepen. ‘Oh, wacht eens even... het is niet alleen maar in de krant, het is niet alleen maar in het journaal’.

-lid Groene Kerk werkgroep R.K.-kerk Houten

In het najaar van 2015 organiseerde de rooms-katholieke kerk in Houten een reeks gespreks-bijeenkomsten over de pauselijke encycliek *Laudato Si’*.¹⁴ In deze rondzendbrief spreekt Paus Franciscus over de ‘onverbrekelijk(e)... band... tussen zorg voor de natuur, gerechtigheid voor de armen, inzet voor de samenleving, en innerlijke vrede’ en roept hij gelovigen op zich in te zetten voor de zorg voor de schepping (zie inzet *Laudato si’*).

ENCYCLIEK LAUDATO SI’

Een encycliek is een belangrijk pauselijk leerstellig document dat als een zogenaamde rondzendbrief onder alle rooms-katholieke gemeenschappen in de wereld wordt verspreid. Een encycliek is niet bindend of wetgevend; heeft niet dezelfde status als de canonieke katholieke leer. Maar ze is wel een uitdrukking van het pauselijke leergezag en daarmee van groot gewicht voor de katholieke kerk en gemeenschap.

In 2015 schreef Paus Franciscus de encycliek *Laudato si’* waarin hij ‘alle mensen van goede wil’ oproept om met respect en eerbied om te gaan met de aarde en de armen. Op de Nederlandse website van *Laudato si’* staat een samenvatting van de encycliek waaruit hieronder een klein fragment wordt geciteerd. De getallen tussen haakjes verwijzen naar de paragrafen van de encycliek.

‘De encycliek ontleent zijn naam aan de regels van Franciscus van Assisi in zijn Zonnelied, “Geprezen zijt Gij, mijn Heer”. Franciscus herinnert ons eraan dat de aarde, ons gemeenschappelijke huis, “als een zuster is

14. In het onderzoek zijn twee cases van projecten in Houten opgenomen omdat beiden volgens sleutelpersonen die werden geraadpleegd (bijzonder) representatief zijn voor de religieuze stroming die zij vertegenwoordigen. Zo maakt de R.K-kerk te Houten deel uit van de Parochiële Caritas Instelling PJ23. Deze bestaat uit acht rooms-katholieke geloofsgemeenschappen in de regio, waaronder Schalwijk. Volgens Maria ter Steeg, katholiek theologe, bracht Schalwijk in het verleden veel priesters voort. Bovendien werd ingeschat dat het thema duurzaamheid vanwege de agrarische achtergrond van veel parochianen in deze regio een belangrijke rol zou spelen. De tweede casus, die van de protestantse kerk en Stichting Present Houten, werd geselecteerd omdat het hier gaat om een zeer actieve en grote protestantse gemeente. De protestantse kerk in Houten heeft 2600 geregistreerde leden en is vanwege haar locatie in de groeigemeente Houten breed van samenstelling wat betreft achtergrond en levensopbouw. Een aardige bijkomstigheid is dat één van de gemeenteleden van de protestantse kerk Houten, René de Reuver, scribe is van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

met wie we ons leven delen en een fijne moeder die haar armen opent om ons te omhelzen” (1). Wij zelf “zijn stof van de aarde (vgl. Gen 2:7); ons lichaam zelf is samengesteld uit elementen van de planeet, haar lucht laat ons ademen, haar water schenkt ons leven en voedt ons”(2). “Deze zuster huilt omwille van de schade die we haar hebben toegebracht door ons onverantwoord gebruik en misbruik van de goederen die God haar geschonken heeft” (2).

Het gepaste antwoord is wat paus Johannes Paulus II een ‘mondiale ecologische bekering’ noemde (5). In deze is Franciscus van Assisi “het voorbeeld bij uitstek van de zorg voor het kwetsbare en van een integrale ecologie die vol vreugde en authenticiteit is. [...] Hij toont ons hoe onverbreekelijk de band is tussen zorg voor de natuur, gerechtigheid voor de armen, inzet voor de samenleving, en innerlijke vrede” (10).

Een aantal ideeën lopen als rode draad door de hele encycliek heen:

- de nauwe relatie tussen de armen en de broosheid van de planeet
- de overtuiging dat alles in de wereld met elkaar verbonden is
- de kritiek op nieuwe modellen en vormen van macht die voortkomen uit technologie.
- de oproep om economie en vooruitgang op andere manieren te benaderen
- de waarde die eigen is aan ieder schepsel
- de menselijke betekenis van ecologie
- de noodzaak van een openhartig en eerlijk debat
- de serieuze verantwoordelijkheid van internationaal en lokaal beleid
- de wegwerpcultuur en het voorstel van een nieuwe levensstijl (16)

Bron: *Laudato Si’: een uitgebreide samenvatting*. https://laudato-si.nl/pdf/Samenvatting_LS__uitgebreid.pdf (bezoekt 4 maart 2019). Voor meer info over de encycliek *Laudato Si’*, zie: <https://laudato-si.nl/>

Aan het einde van de serie bijeenkomsten bespraken de deelnemers hoe ze handen en voeten konden geven aan deze oproep. Vijf leden van de gespreksgroep wilden aan de slag. De begeleider liet hen het format van de *Groene Kerkenactie* zien: een initiatief van *Kerkinactie* en *Tear* dat geloofsgemeenschappen in Nederland ondersteunt bij het verduurzamen van hun kerk (zie inzet Groene Kerkenactie). De vijf leden vonden het een geweldig plan en richtten begin 2016 de werkgroep Groene Kerk Houten op.

Aan de hand van het stappenplan van de Groene Kerkenactie nam de werkgroep eerst het energieverbruik en consumptiepatroon van de kerk onder de loep. Er werd gekeken naar het elektriciteits- en gasverbruik en naar het gebruik van schoonmaak- en bestrijdingsmiddelen in en om het kerkgebouw. Al gauw ontdekte de groep tal van verbeterpunten. ‘De kerkverwarming is natuurlijk superduur, het is heel ingewikkeld om een kerk op te warmen, dat kost handenvol met gas,’ vertelt R., een lid van de werkgroep.¹⁵ Ook bleek dat er heel wat energie verspild werd omdat twee boilers fulltime water verwarmden voor douches die al lang niet meer in gebruik waren. De gasontbrandingslampen bleken meer dan 500 watt per stuk te gebruiken. Daarnaast ontdekte de werkgroep dat de groothandel waar de kerk gewoonlijk haar inkopen deed geen ecologische schoonmaakmiddelen verkocht.

Op basis van het onderzoek maakte de werkgroep een ambitieus verduurzamingsplan. Alhoewel de energiebesparing op den duur geld zou opbrengen zat er natuurlijk ook een kostenplaatje aan het plan. De werkgroep wilde omschakelen naar ledverlichting maar zowel voor het ontwerp als de aanschaf en installatie

---

15. Interview met lid van de Werkgroep Groene Kerk Houten, 7 februari 2019.

van het nieuwe verlichtingsplan was flink wat geld nodig. Een lid van de werkgroep hoorde dat de gemeente Houten een competitie voor lokale duurzaamheidsinitiatieven had uitgeschreven. De werkgroep besloot mee te dingen naar de prijs van €10.000,- en dat leidde tot heel wat positieve dynamiek en bewustwording in de kerk.

Om mee te dingen moesten de leden van de werkgroep een goed technisch onderbouwd voorstel voor de verduurzaming van de kerk ontwikkelen. Bovendien moesten ze parochianen en andere Houtenaren mobiliseren om op hun duurzaamheidsplan te gaan stemmen. Het aantal publieksstemmen zou hun kans op het winnen van de prijs van het Houtens duurzaamheidsfonds namelijk aanzienlijk vergroten. De werkgroep schreef stukken voor het parochieblad, zorgde dat het initiatief in de lokale krant kwam en vertelde de parochianen over hun plan tijdens de mededelingen of de koffie na de mis. 'Je gaat energie steken in zo'n plan en dan hoop je dat mensen enthousiast gaan worden voor je ideeën. Dat is eigenlijk net zo belangrijk als dat die lampen daar komen hangen. Dat mensen het léuk vinden dat ze komen en dat we nu minder energie gaan verspillen', vertelt R. 'Die mensen gingen allemaal stemmen, allemaal naar die site van het duurzaamheidsfonds, tikten allemaal het woord "duurzaam" in, dus het gaf bewustwording en het gaf ook saamhorigheid'.

De Werkgroep Groene Kerk won de competitie en had zo meteen al een flink deel van het budget binnen. Voor het totale verduurzamingsplan was echter €35.000,- nodig. Daarom werd opnieuw een beroep gedaan op de parochianen. In de kerk werd een symbolische thermometer neergezet. Bij elke extra €2.500,- die was opgehaald ging er een nieuw led-lampje in de thermometer branden. Zo konden de kerkbezoekers de vordering volgen en werden ze gestimuleerd aan het plan bij te dragen. Om de bewustwording te vergroten en de parochianen te mobiliseren werd een speciale 'groene mis' gehouden en werd de ontvangst van het predicaat 'groene kerk' gevierd met het feestelijk ophangen van een bordje. Voor kinderen werden vijf creatieve bijeenkomsten georganiseerd waarin de kinderen aan de hand van het scheppingsverhaal kunstwerken gingen maken. Deze werden in een groot frame in de kerk opgehangen en door de pastoor onthuld. De parochianen droegen flink bij aan het ledlampenproject. Uiteindelijk maakte de afdeling Financiën de begroting rond met gelden uit de reserves van de kerkgemeenschap.

De werkgroep kreeg niet alleen te maken met positieve reacties. Ze stuitte nu en dan ook op weerstand, bijvoorbeeld toen ze de tuingroep aansprak op het gebruik van pesticiden in het plantsoen en op het nabijgelegen kerkhof. Niet spuiten betekende veel meer schoffelwerk en dat was vanwege het beperkte aantal leden van de tuingroep en hun leeftijd geen haalbare kaart. Na wat gesprekjes bij de koffie brak het aanvankelijke verzet en ging de tuingroep meezoeken naar een creatieve oplossing. Eerst werd geëxperimenteerd met een zogenaamde wiefiets, waarmee je al lopend kan schoffelen. Toen dat niet goed werkte ontwikkelde de tuingroep zèlf een eg die ze achter de tractor konden hangen. 'Uiteindelijk gingen ze toch met ons meedenken', vertelt R. 'Eigenlijk moet je gewoon beginnen met bewustwording, dan volgt het andere'.

Ruim drie jaar na de start van de werkgroep Groene Kerk zijn de belangrijkste verbeterpunten uit het verduurzamingsplan aangepakt. Met het nieuwe verlichtingsplan realiseerde de werkgroep een energiereductie van 75% en een besparing van 4kwh op jaarbasis. De werkgroep is nu klaar voor fase twee: de parochianen motiveren om iets te doen aan de verduurzaming van hun eigen huishouden. Onlangs organiseerde de werkgroep een duurzame High Tea waar 55 parochianen werden uitgenodigd om gedurende de vastentijd een duurzame challenge van 40 dagen aan te gaan. De deelnemers kozen er bijvoorbeeld voor om in deze periode minder vlees te gaan eten, minder plastic te gebruiken, de auto wat vaker aan de kant te zetten of de verwarming een graadje lager te zetten. Sommigen kozen zelfs voor twee *challenges*. Zo breidt de bewustwording en verduurzaming zich steeds verder uit: van de werkgroep naar het kerkgebouw, en van het kerkgebouw naar de huizen en levens van de parochianen.

GROENE KERKENACTIE

De Groene Kerkenactie is een initiatief van Kerk in Actie, het diaconale werk van de Protestantse Kerk in Nederland, en van Tear Nederland, een christelijke organisatie die samen met lokale kerken bijdraagt aan armoedebestrijding, noodhulp en duurzaamheid. De Groene Kerkenactie ondersteunt geloofsgemeenschappen bij de verduurzaming van hun kerk door middel van informatie, toolkits en het bieden van netwerkmogelijkheden. De actie laat zien hoe je duurzaamheid in je eigen omgeving kunt vormgeven. De initiatiefnemers geloven dat kerken, gevoed door hun waarden en geloof, een zichtbare, positieve rol kunnen spelen in de transitie naar een duurzame leefstijl en samenleving. Inmiddels nemen enkele honderden geloofsgemeenschappen van diverse religieuze signatuur, waaronder ook veel moskeeën en synagogen, deel aan de Groene Kerkenactie.

Voor meer informatie, zie: <https://www.groenekerken.nl>

SCHOON WATER EN SANITAIR (SDG 6) ISLAM: ‘WATER IS LEVEN’

*“Wij hebben uit water al het levende gemaakt”
- Sura al-Anbiyyaa’ (21:30)*

Wereld Water Dag

Kort na de oprichting van de Nederlandse tak van *Hasene*, een islamitische hulporganisatie die over de hele wereld hulp- en ontwikkelingsprojecten steunt (zie inzet *Hasene*), begon een klein groepje vrijwilligers in Nederland met het organiseren van activiteiten op wereldwaterdag. ‘Wij hadden als organisatie al duizenden putten in Afrika geopend’, vertelt initiatiefnemer en bestuurslid van *Hasene Nederland* Huseyin Karatas.¹⁶ ‘In Afrika is er een behoefte, is er geen schoon drinkwater, maar de kinderen hier in Nederland hebben het heel erg goed’. Huseyin en de andere vrijwilligers merkten dat kinderen in Nederland schoon drinkwater als iets heel vanzelfsprekends zagen. Ze kenden de waarde van water niet meer. De vrijwilligers van *Hasene* bestudeerden de informatie van de VN wereld-waterdag en besloten wat te gaan doen aan de bewustwording over de waarde van water.

Op 22 maart 2014 zetten ze een stand op voor het kantoor van *Hasene* in Rotterdam en deelden ze flyers uit aan omstanders met allerlei weetjes over water. ‘Wist je dat 2 miljard mensen op aarde geen schoon drinkwater hebben?’ en ‘Wist je dat mensen in sommige landen wel 3 uur moeten lopen om water te halen?’, stond er bijvoorbeeld op die flyers. Tegelijk verzorgde de groep samen met instellingen voor koranonderwijs in Amsterdam enkele mini-workshops over watergebruik, waterverspilling, water in Nederland en water in Afrika. Ook organiseerden ze een sponsorloop. Met die sponsorloop werd geld opgehaald voor aanleg van een waterfontein in Ethiopië, waar bezoekers schoon leidingwater konden tappen. De kinderen die meededen aan de sponsorloop werden benaderd via de moskeeën. Tijdens het eerste jaar namen twee of drie moskeeën deel aan de activiteiten rond wereld-waterdag en liepen ongeveer 60 kinderen per locatie mee met de sponsorloop.

---

16. Interview Mehmet Yaramis en Huseyin Karatas, 1 maart 2019.

De actie was een succes en *Hasene Nederland* besloot er een zelfstandig project van te maken, gericht op bewustwording rond waterschaarste in de wereld en watergebruik in Nederland. Samen met deskundigen werd een lesmodule ontwikkeld die kon worden geïntegreerd in het islamitisch onderwijs voor kinderen op Nederlandse moskeeën. De module bestaat uit drie mini-lessen van elke 20 minuten waarin de kinderen leren over de water en geloof, water in Afrika en Nederland en over gezond en duurzaam watergebruik. Bewustwording staat centraal. Kinderen wordt bijvoorbeeld gevraagd of ze weten waar het kraanwater in Rotterdam vandaan komt en hoe vaak en wanneer ze op een dag zelf water gebruiken.

Na de klassikale les gaan kinderen op excursie. In Amsterdam bezoeken de kinderen de Amsterdamse waterleidingduinen. Ze maken een wandeling langs de bekkens en ondergrondse waterleidingen in de duinen, maar mogen tijdens die wandeling niet drinken - tenzij dat noodzakelijk is. Dan geven we ze een opdracht, vertelt Huseyin. 'Stel je voor dat je een kind in Afrika bent op dit moment, een kind dat in de vroege ochtend op weg is naar water. Denk erover na en gebruik water bewust'. Dat maakt indruk op de kinderen, vertelt Huseyin die zelf vaak als begeleider op de excursies mee gaat. 'Zelfs als dit geen schoon water was zou ik dit gaan drinken', zeggen ze wijzend op een plasje. Aan het eind van de wandeling krijgen de kinderen een flesje waarmee ze kraanwater kunnen tappen in de duinen. 'We sporen kinderen aan geen fleswater meer te drinken maar kraanwater', legt Huseyin uit. 'Dat is een stukje duurzaamheid'.

Kinderen krijgen ook huiswerk mee: één week lang moeten ze samen met hun ouders het waterverbruik in hun gezin bijhouden. Docenten van de moskee hoorden van ouders dat hun kinderen hen aangesproken op hun watergebruik. 'Mama, je gebruikt heel veel water bij het afwassen, dat kan ook minder!' De kinderen maken foto's of filmpjes van het waterverbruik in hun families - van tanden poetsen, scheren enzovoorts. Daar wordt dan in de koranles of bij de sponsorloop weer over nagepraat. Zo verspreidt het bewustzijn over duurzaam watergebruik zich van de kinderen naar het gezin.

Dit jaar wil *Hasene Nederland* ook jongeren en adolescenten betrekken bij hun waterproject. Op vier hogescholen en universiteiten in het land worden op wereld-waterdag stands neergezet waar duurzame Dopper flessen worden verkocht met een logo. De opbrengst gaat naar projecten voor schoon drinkwater in Afrika. Zo koppelen we een groeiend bewustzijn over duurzaam watergebruik in Nederland aan bewustzijn over het gebrek aan schoon drinkwater in Afrika, vertelt Huseyin.

'Onze visie is dezelfde als die van de VN. We bestrijden armoede en ongelijkheid. Wij geloven niet in vis geven, maar in mensen leren vissen. En, zoals de Profeet, Gods zegen en vrede zij met hem, heeft gezegd, "Goede mensen zijn zij die goed doen voor anderen".¹⁷

-Mehmet Yaramis, voorzitter van Hasene Nederland.

'Bestrooi de waterloze harten met water'¹⁸

In de Koran wordt veelvuldig gesproken over het belang van water. Het woord 'water' (in het Arabisch: maa') komt meer dan zeventig keer voor in de Koran. Ook verwijzen verschillende verzen in de Koran naar water als bron van leven. 'Wij hebben uit water al het levende gemaakt', luidt Sura al-Anbiyyaa' (21:30). En, 'Hij is het die uit water een mens geschapen heeft en hem dan gemaakt heeft tot bloed- en aanverwant; jouw Heer is vrijmachtig' (Sura al-Furqaan, 25:54).

Water wordt in de Koran niet alleen in verband gebracht met de schepping, maar ook met het voortbestaan van leven. Mensen bestaan voor bijna 70 procent uit water en alles wat leeft en groeit - mens, dier en plant

---

17. Interview, 1 maart 2019.

18. Slogan van het waterproject van Hasene International.

- heeft water nodig om te overleven. In verschillende Koranverzen wordt verteld dat God drinkwater voor de mens geschapen heeft: 'En Wij zenden de winden terwijl ze zwaarbeladen zijn en Wij laten uit de hemel water neerdalen en Wij geven jullie daarvan te drinken' (Sura al-Hidjr, 15:22).¹⁹

Tijdens de lessen over water van *Hasene Nederland* krijgen kinderen niet alleen lessen over de biologische waarde van schoon drinkwater - over het belang van water voor het menselijk lichaam en de gezondheid - maar ook over de religieuze waarde van water als bron van de schepping, gezond leven en voedsel. Op verschillende plaatsen in islamitische canonieke teksten wordt gewezen op de schaarste van drinkwater en wordt de mens aangespoord verspilling tegen te gaan. 'Al bevind jij je naast een stromende rivier, zolang jij meer water gebruikt dan nodig is, is het verspilling', luidt een citaat uit de Hadith.²⁰ Kinderen en ouders leren ook dat ze tijdens de rituele wassing vooraf aan het gebed zuiniger met water om kunnen gaan. 'De woedoe [kleine wassing vooraf aan het gebed] reiniging kan je ook met een half liter water doen', zegt Huseyin. 'Als je je schoenen en sokken uit doet om je voeten te wassen kun je de kraan gewoon dicht draaien'.

'Mij inspireert dat spirituele kapitaal', vertelt Huseyin. 'In de islamitische overlevering wordt gezegd, "de beste mensen zijn zij die het meeste voor anderen betekenen". Dan heb je meer inzet, zet je je extra in en dat is spiritualiteit. Die je religieus prikkelt'.

HASENE

Hasene International is een internationale hulporganisatie die in diverse landen in Afrika, Azië, Zuid Amerika en Europa projecten voor noodhulp, schoon water, gezondheid, onderwijs en wezen ondersteunt. De organisatie werd oorspronkelijk opgericht in Duitsland. De Nederlandse tak van *Hasene* werd in 2011 opgericht en geregistreerd als stichting voor hulp- en sociaal-maatschappelijke dienstverlening. De organisatie werkt op basis van neutraliteit en transparantie en levert hulp en ondersteuning aan alle 'onderdrukten, slachtoffers en mensen die zich in moeilijke omstandigheden bevinden' ongeacht 'religie, taal, ras, geloof of (huids)kleur'.²¹

Alhoewel *Hasene* geen zendingsorganisatie is en haar identiteit als neutrale hulporganisatie benadrukt, wordt ze in haar visie en missie wel door islamitisch gedachtegoed geïnspireerd. *Hasene* betekent letterlijk 'het goede, het mooie en liefdadigheid'. De organisatie is opgericht vanuit de gedachte uit de Hadith dat 'de beste mens degene [is] die het meest nuttig is voor de samenleving'. De slogan van *Hasene* luidt 'hand in hand voor behoeftigen en onderdrukten'.

Hasene heeft vijf bestuursleden en werkt in partnerschap met alle moskeeën en instellingen die met hen willen samenwerken. *Hasene* organiseert samen met moskeeën van de *Millî Görüş*-beweging in Nederland speciale inzamelingsacties tijdens de ramadan en het islamitisch offerfeest. Aan elke lokale activiteit in Nederland werken tussen de tien en vijftien vrijwilligers mee, meestal afkomstig uit de moskee, maar de organisatie werkt ook met stagiaires. *Hasene* schenkt in Nederland ook veel aandacht aan de Wereld Gehandicapten Dag met tal van festiviteiten op en rond moskeeën.

Voor meer informatie, zie:

- Hasene Nederland: <https://nl-nl.facebook.com/HaseneNL/>
- Hasene International: <https://www.hasene.org/>

19. Zie: Pé Mullenders. n.d. Water als bron van leven. <https://fahminstituut.nl/water-als-bron-van-leven-wij-hebben-uit-water-al-het-levende-gemaakt/> (bezocht 6 maart 2019).

20. De Hadith, of traditieliteratuur, is een grote verzameling van overleveringen van uitspraken, daden, beslissingen en eigenschappen van de Profeet Mohamed, die door zijn metgezellen aan hem worden toegeschreven. Deze lijvige overlevering wordt door moslims en islamgeleerden veelvuldig geraadpleegd als 'onmisbaar hulpmiddel' om de Koran te interpreteren (Van Koningsveld 1988: 66-67).

21. Promotiebrochure 'Hasene, hand in hand voor behoeftigen en onderdrukten'.

LEVEN OP HET LAND (SDG 15) BOEDDHISME: NATUURWIJS

*‘Je deel weten van de natuur is nodig voor een duurzame toekomst en voor individueel welzijn.’
-Matthijs Schouten*

De normatieve dimensie van natuurbeelden

Matthijs Schouten werkte al jaren als bioloog en milieufilosoof bij Staatsbosbeheer toen hij werd benoemd als bijzonder hoogleraar natuurherstel aan de universiteit Wageningen. Met een achtergrond in ecologie, natuurbescherming en vergelijkende godsdienstwetenschappen was hij de aangewezen persoon om zich te gaan verdiepen in levensbeschouwelijke vragen rond natuur en samenleving. De normatieve dimensie van natuurbeelden werd zijn studieveld. Hoe kijken mensen naar de natuur en waarom kijken ze op die manier naar de natuur? Schouten deed niet alleen onderzoek naar de visies op mens en natuur in de samenleving, maar ook naar de natuurbeelden van de 1300 medewerkers binnen Staatsbosbeheer. Die waren zeer divers en leverden soms conflicten op. Schouten reisde door het hele land om in verschillende districten met boswachters en medewerkers over twee centrale vragen te praten: wat is natuur en hoe moeten we met de natuur om gaan?

Het beeld dat lange tijd dominant was in de Westerse samenleving was dat van ‘natuur is er voor de mens’, vertelt Matthijs Schouten.²² Dit klassieke Hellenistische natuurbeeld werd door het christendom overgenomen en vertaald naar ‘natuur is voor de mens ontworpen’. Pas in de Romantiek begon dat beeld te veranderen. Men ging de ‘wildernis’ respecteren. Zo is eind 19e eeuw de natuurbescherming ontstaan.

Bij Staatsbosbeheer, de Nederlandse publieke dienst voor natuur en landschap, trof Schouten een natuurbeeld met een ‘sterk rentmeesterschap-achtige inslag’. De meeste boswachters beschermden de natuur vanuit een zorg om de mensheid en toekomst en wisten ook precies hoe die natuur er uit moest zien. Hun natuurbeeld was sterk antropocentrisch. Binnen de milieufilosofie worden vier verschillende typen grondhoudingen in de relatie tussen mens en natuur onderscheiden. De mens als eigenaar, als rentmeester, als partner en als participant of deel van de natuur. Voor het beeld van de mens als partner en participant van de natuur was volgens Schouten tot voor kort nauwelijks aandacht bij Staatsbosbeheer. Evenals bij de meeste andere Nederlandse natuurorganisaties.

De boeddhistische leer van interbeing

Zelf herkent Matthijs Schouten zich als boeddhist, voorzitter van de Dharma Advies Raad van de Boeddhistische Unie Nederland en meditatieleraar in de traditie van Sayagyi U Ba Khin het meest in het beeld van de mens als partner en participant van de natuur.²³ Boeddhistische waarden als liefdevolle welwillendheid, mededogen, altruïstische vreugde en gelijkmoedigheid ofwel ‘empathisch betrokken zijn bij het welzijn van anderen en jezelf’, zijn leidinggevend voor Schouten.²⁴ Volgens de Amerikaanse bioloog Edward Wilson hebben wij allemaal een bepaalde emotionele band met de natuur, vertelt Schouten. ‘Dat wat wij mededogen en naastenliefde noemen in christelijk termen, kun je ook verder uitbreiden naar alles dat leeft’.²⁵

De interbeing leer van Thich Nath Hahn is een andere inspiratiebron voor Matthijs Schouten. Deze boeddhistische leer die stelt dat alle dingen samenhangen en niks op zichzelf staat, sluit heel goed aan bij moderne ecologische visies. Het idee dat we deel zijn van een groter geheel heeft een fysieke

---

22. Interview Matthijs Schouten, 25 februari 2019.

23. De traditie van Sayagyi U Ba Khin is een wereldwijd verspreide traditie van het Theravada-Boeddhisme waarbij de nadruk ligt op de praktische beoefening van de leer van de Boeddha door Vipassana-meditatie. Voor meer informatie, zie: https://boeddhisme.nl/organisatie/sayagyi-u-ba-khin-stichting/?org_id=30

24. Deze waarden worden binnen het boeddhisme de vier hartkwaliteiten van de Brahma-Vihara genoemd. Zie: <https://www.vihara.nl/meditatie/vier-hartkwaliteiten-brahma-viharas/>

25. Interview Matthijs Schouten, 25 februari 2019.

dimensie – we zijn voor onze overleving afhankelijk van andere ecosystemen. Maar het heeft ook een levensbeschouwelijke dimensie. Het besef dat alles met elkaar is verbonden leidt tot een ander zelfbeeld en een andere positionering in het leven. Tegen jongeren die zich in hun strijd tegen klimaatverandering vaak machteloos voelen tegenover de grote multinationals zegt Schouten vaak: ‘Als je werkelijk uit gaat van interbeing ben je nooit betekenisloos. Elke daad verandert iets’.

“Als je een dichter bent, dan zie je duidelijk dat er een wolk drijft in dit vel papier. Zonder wolk is er geen regen; zonder regen kunnen de bomen niet groeien; en zonder bomen kunnen we geen papier maken. De wolk is nodig voor het bestaan van het papier. Als de wolk er niet is, kan dit vel papier er ook niet zijn...”
- Overdenking Thich Nath Hahn

NatuurCollege

Het idee dat ‘niets en niemand op zichzelf staat’ is ook het motto van het *NatuurCollege*, een netwerkorganisatie van mensen die zich expliciet inzetten voor het herstel van de verbondenheid tussen mens en natuur. De organisatie werd in 2001 door prinses Irene van Lippe-Biesterfeld opgericht en Matthijs Schouten is de vice-voorzitter. De bestuursleden en betrokkenen van *Natuurcollege* hebben diverse levensbeschouwelijke achtergronden: de één is boeddhist, de ander antroposoof en een aantal bestuursleden - zoals duurzaam ondernemer Willem Ferwerda die in 2016 de Duurzame Top-100 van Trouw aanvoerde en Peter Blom, CEO en voorzitter van de Triodos Bank - heeft geen expliciete levensbeschouwelijke signatuur. Toch herkennen ze zich allemaal in het uitgangspunt dat de mens deel is van de natuur.

Je los maken van de natuur schaaft uiteindelijk ook jezelf, zo is de gedachte achter het *NatuurCollege*. Het leidt tot ecologische problemen maar zorgt er ook voor dat de mens de verbinding met het grotere geheel kwijtraakt. De ervaring deel te zijn van een groter geheel is een heel wezenlijk onderdeel van menselijk welzijn. Ook in de hedendaagse geseculariseerde samenleving zijn heel veel mensen op zoek naar betekenis en samenhang, vertelt Schouten, en die wordt vaak gevonden in verbinding met de aarde. Dat zou je een vorm van moderne spiritualiteit kunnen noemen.

Het *NatuurCollege* organiseert tal van ad hoc activiteiten, zoals rondetafels en netwerkbijeenkomsten met mensen uit het bedrijfsleven, de media, wetenschap en NGOs. Tijdens die bijeenkomsten gaan ze in gesprek over wat de organisatie “de binnenkant van duurzaamheid” noemt. Werken aan duurzaamheid heeft een buitenkant die gaat over technologische oplossingen en innovaties. Maar ook een binnenkant die gaat over je persoonlijke drijfveren: wat betekent duurzaamheid voor je, waarom doe je het, wat is je motivatie?

NatuurWijs

Omdat het *NatuurCollege* ook heel graag kinderen met haar missie bereikt ontwikkelde ze samen met Staatsbosbeheer en de universiteit Wageningen het project *NatuurWijs*. *NatuurWijs* is een educatief project waarbij kinderen van basisscholen drie keer per jaar met hun leerkrachten en boswachters de natuur in gaan. Het project wil kinderen de mogelijkheid bieden zelf weer contact te maken met de natuur. Niet alleen cognitief maar ook zintuigelijk: ‘met hart hoofd en handen’. Het programma beslaat telkens drie dagen. Eerst leren kinderen in de klas iets over ecologie en over hoe alles met alles samenhangt. Dan gaan ze de natuur in en krijgt elk kind de opdracht zelf contact met de natuur te maken. ‘Ga maar eens alleen lopen, laat je voeten je gewoon brengen. Luister kijk en voel tot je denkt, “Hé, dát is mijn plek”’, illustreert Schouten. Tijdens de derde dag delen kinderen hun ervaringen. Ze komen terug met verhalen over een boom die iets zei of een dier dat ineens bewoog, vertelt Schouten, en alle verhalen zijn juist. ‘De leerkracht gaat niet zeggen dat de boom niet praat’.

Inmiddels nemen jaarlijks zo’n 80.000 kinderen in Nederland deel aan *NatuurWijs* en hun aantal groeit. Onlangs ontving *NatuurWijs* een verzoek om het project structureel in het curriculum van acht scholen in Amsterdamse achterstandswijken in te bouwen. ‘Dat zijn natuurlijk kinderen die nooit buiten komen en die

daar, in de natuur, toch een nieuwe wereld ontdekken' vertelt Schouten.

Recent onderzoek van de universiteit Wageningen toonde aan dat kinderen na deelname aan het project niet alleen meer geïnteresseerd zijn in de natuur. 'Kinderen die het programma doorlopen hebben zijn daarna geruime tijd significant opener naar de wereld: ze luisteren meer naar andere kinderen en zijn opener in hun klas', vertelt Schouten. *NatuurWijs* draagt niet alleen bij aan een verandering van bewustzijn en houding ten opzichte van de natuur bij kinderen, maar ook bij leerkrachten en boswachters. Boswachters die de kinderen willen begeleiden moeten eerst een training volgen om 'NatuurWijzer' te worden in het project. Tijdens deze training moeten ze hun eigen visie op en relatie tot de natuur ook weer expliciet maken. Dat is voor veel boswachters een heel proces.

Uiteindelijk hopen de organisatoren dat het project *NatuurWijs* overbodig wordt. Natuuronderwijs in deze vorm zou eigenlijk een vanzelfsprekend onderdeel van het curriculum op de basisschool moeten zijn, vindt het *NatuurCollege*. Het tij zit mee: waar 'contact maken met de natuur' een aantal jaar geleden nog als zweverig werd gezien ziet men er nu de noodzaak en meerwaarde van in. Steeds meer scholen melden zich aan. Steeds meer publieke figuren erkennen dat duurzaamheid niet alleen een economische en technologische kant heeft, maar ook een sociale en spirituele. 'De directeur van het SCP legt de vinger op de zere plek met zijn boek *Veenbrand*', betoogt Schouten. 'In onze samenleving is alles platgeslagen tot koopkrachtpunten. Uiteindelijk is dat niet hetgeen dat een duurzame samenleving garandeert. Steeds meer mensen zoeken naar waarden en betekenis. Ik geef een college over beelden van de natuur in verschillende religieuze contexten en dat zit vol. Studenten hongeren naar vragen als 'wie denken we dat we zijn en waarom denken we dat'. En dat zie ik overal in de samenleving'.

NATUURCOLLEGE

In 2001 werd de netwerkorganisatie *NatuurCollege* opgericht door Prinses Irene van Lippe-Biesterveld. *NatuurCollege* wil mensen bewust maken van 'de vanzelfsprekende verbondenheid van al het leven'. Duurzaamheid staat volop in de belangstelling, maar vooral de 'buitenkant', de technologische oplossingen en regelgeving staan daarbij centraal. Het *NatuurCollege* wil daarentegen aandacht geven aan het achterliggende bewustzijn: het bewustzijn dat mensen onlosmakelijk verbonden zijn met al het leven. Deze 'binnenkant' vormt het werkveld van *NatuurCollege*. Ze organiseert daartoe diverse workshops, lezingen en ronde tafels voor mensen uit het bedrijfsleven, de wetenschap en het maatschappelijk middenveld. En ze ontwikkelde en implementeert in samenwerking met Staatsbosbeheer en de universiteit Wageningen het project *NatuurWijs*.

Web-links:

NatuurCollege: <https://www.natuurcollege.nl/>

NatuurWijs: <https://www.natuurwijs.nl/>

CONCLUSIES: GROENE DOELEN EN SPIRITUEEL KAPITAAL

Veel Nederlanders hebben grote moeite hun kennis en bezorgdheid over klimaatverandering om te zetten in ander (consumptie)gedrag, blijkt uit een recent onderzoek van bureau I&O Research (I&O Research 2019). Ze vinden wel dat de overheid in actie moet komen, maar vinden dat daarbij in eerste instantie moet worden gekeken naar de uitstoot van bedrijven. Burgers voelen zich wel schuldig over hun vliegereizen of vleesconsumptie en nemen soms wel enkele maatregelen, maar per saldo blijft hun ecologische voetafdruk vaak even groot. 'Het is frappant dat mensen geregeld het idee hebben dat ze ontzettend hun best doen, maar niet in de gaten hebben dat hun gedrag eigenlijk weinig verandert, vertelt onderzoeker Peter Kanne aan dagblad Trouw.²⁶ Kan spiritueel kapitaal die gedragsverandering bij Nederlanders een tandje versnellen? Of is ze soms een sta-in-de-weg?

Spiritueel kapitaal als aanwinst voor acties tegen klimaatverandering

Uit de drie voorafgaande case-studies komen een aantal eigenschappen van spiritueel kapitaal naar voren die de stap van bewustzijn naar gedragsverandering lijken te faciliteren. Ze hebben te maken met moreel leiderschap, met (levensbeschouwelijk geïnspireerde) vorming, gemeenschappelijke acties en vieringen, én met een verspreiding van kennis en bewustzijn via mens-tot-mens relaties binnen, maar soms ook buiten de gemeenschap.

Levensbeschouwelijk vorming staat centraal in het project *NatuurWijs* en in de lessen die *Hasene* verzorgt op moskeeën rond wereld waterdag. Alhoewel de methode van *NatuurWijs* niet gebaseerd is op één specifieke levensbeschouwing is ze wel geworteld in een levensbeschouwelijk notie die door veel religieuze en spirituele tradities wordt gedeeld: het idee dat mens en natuur onlosmakelijke met elkaar verbonden zijn in ecologische én levensbeschouwelijke zin. Of, zoals de boeddhistisch geïnspireerde bioloog Matthijs Schouten het zo kort en bondig samenvatte: 'Je deel weten van de natuur is nodig voor een duurzame toekomst én voor individueel welzijn'.

Opvallend is dat zowel de lessen over water als over natuur zich niet beperken tot de klas: kinderen gaan de bossen en waterduinen in om ook zintuigelijke ervaringen op te doen met water en natuur. Ze ervaren dorst, drinken rechtstreeks uit de bekkens in de waterleidingduinen en zoeken puur op gevoel een plek in het bos waar ze zich prettig voelen. Bovendien wordt de kennis over en ervaring met natuur en water ingebed in een groter zingevingskader. Bij *NatuurWijs* maken kinderen zelf verhalen over 'de boom die tegen hen sprak'; bij *Hasene* leren kinderen over de islamitische betekenis van water als bron van leven. Zo wordt cognitieve, zintuigelijke en spirituele kennis op een heel vanzelfsprekende manier geïntegreerd. In beide methoden leren kinderen niet alleen over de biologische waarde van natuur en water voor de mens, maar ook dat ze bijdragen aan individueel en collectief welzijn, én aan zingeving.

Gemeenschappelijke acties en vieringen zijn een andere manier om levensbeschouwelijke bagage te verbinden met acties tegen klimaatverandering. *Hasene* gebruikt de VN wereld-waterdag als aanknopingspunt voor haar activiteiten en slaat zo twee vliegen in één klap. Ze introduceert een seculier feest en een seculiere missie, namelijk die van de VN, aan een islamitische gemeenschap die daar misschien nog niet mee bekend was. En ze mobiliseert islamitische waarden en uitspraken van de Profeet om haar gemeenschap te motiveren tot duurzaam watergebruik. In de Groene Kerk werd een leesgroep opgezet die zich verdiepte in de encycliek *Laudato Si'* en werd een 'groene mis' op touw gezet om parochianen te motiveren om bij te dragen aan de energietransitie binnen het kerkgebouw. De sponsorloop van *Hasene* creëert niet alleen gemeenschapszin tussen de jonge deelnemers, maar legt ook een link naar de gemeenschap in Afrika die mede door hun inzet schoon drinkwater krijgt. De symbolische thermometer

---

26. De grootste vervuiler is man, hoogopgeleid en stemt VVD', Trouw donderdag 7 maart 2019.

die een centrale plek krijgt in de kerk in Houten verenigt de kerkgangers in hun gezamenlijke strijd voor de energietransitie. Zo worden in beide projecten acties tegen klimaatverandering levensbeschouwelijk gemotiveerd. Dat genereert inspiratie, motivatie, saamhorigheid en 'team spirit'.

De mobilisatie van de gemeenschap verloopt zowel bij *Hasene* als bij de Groene Kerk via van-mens-tot-mens contacten. Vertrouwen en nabijheid spelen daarbij een cruciale rol. Binnen de katholieke kerk geldt het principe van subsidiariteit: maatschappelijke en charitatieve activiteiten worden zo lokaal mogelijk georganiseerd. *Hasene* kan voortbouwen op het vertrouwen dat zij geniet als islamitisch geïnspireerde hulporganisatie: ze is 'eigen' en kan moskeebezoekers daardoor gemakkelijker enthousiasmeren voor haar activiteiten. Beide organisaties zitten in de haarvaten van de samenleving en hebben letterlijk invloed op het niveau van het huishouden. Met de huiswerkopdrachten van *Hasene* wordt het voltallige gezin rond het kind aan het werk gezet om waterverspilling in huis te voorkomen. Bij de Groene Kerk is men eerst aan de slag gegaan met de verduurzaming van het eigen kerkgebouw en omliggende gronden, en nu zijn de individuele huizen en huishoudens van kerkgangers aan de beurt. Juist de langdurige aanwezigheid en het vertrouwen maakt deze 'olievlek' benadering mogelijk. Omdat het project niet na drie jaar is afgelopen en de vrijwilligers gewoon deel zijn van de gemeenschap, kunnen ze de tijd nemen om de inzet tegen klimaatverandering stap voor stap uit te bouwen.

Het vermogen om op het niveau van het huishouden te beïnvloeden en via kinderen meerdere generaties in gezinnen te bereiken kan als een nieuwe kwaliteit van spiritueel kapitaal worden aangemerkt. Deze intergenerationele impact - het feit dat een actie verschillende generaties verbindt in een gezamenlijk actie voor duurzame ontwikkeling - is op een andere manier zichtbaar in het project *NatuurWijs*. Daar werden boswachters en leerkrachten die de kinderen begeleiden aangespoord om hun eigen levensbeschouwelijke visie op de natuur expliciet te maken.

Het project van *NatuurWijs* en de werkwijze van het *NatuurCollege* in bredere zin, zijn ook interessante voorbeelden van moreel leiderschap buiten de eigen gemeenschap. Waar *Hasene* en de Groene Kerk zich voornamelijk op de eigen religieuze achterban richten, zet het *NatuurCollege* publieke figuren in om een levensbeschouwelijke visie op natuur en duurzaamheid onder tal van seculiere publieke en private instellingen te verspreiden (Staatsbosbeheer, Triodos-bank, bedrijfsleven). Anderzijds weten *Hasene* en de kerk in Houten hun impact te vergroten doordat ze deel uitmaken van nationale of internationale netwerken van gelijkgezinden. De kerk in Houten kan kennis en ervaring op doen én delen met andere leden van de landelijke GroeneKerkenactie, waar ook veel moskeeën deel van uit maken. *Hasene* kan voortbouwen op de contacten en netwerken van *Hasene International* en op haar band met lokale moskeeën in Nederland.²⁷

Spiritueel kapitaal als belemmering van acties tegen klimaatverandering

Achter dit positieve verhaal over het potentieel van spiritueel kapitaal voor acties tegen klimaatverandering gaat ook een ander verhaal schuil. Religieus zijn of bij een religieuze gemeenschap horen betekent niet automatisch dat je je bewust bent van de (religieuze) waarde van de aarde en dat vertaalt naar duurzaam gedrag. Zo vertelt Renée dat in haar kerk soms nog te weinig een koppeling wordt gelegd tussen de katholieke leer over de zorg voor de schepping en het doen en laten van parochianen in het dagelijks leven. 'Ik zou het mooi hebben gevonden als je een hele mis om dat thema van duurzaamheid zou kunnen plooiën'.²⁷ Maar de liturgie van de rooms-katholieke kerk ligt heel erg vast en laat niet veel ruimte voor innovatie. Ook is het bewustzijn over duurzaam energieverbruik en consumptie niet automatisch aanwezig bij parochianen. 'Iedere gelovige zou eigenlijk heel erg milieubewust moeten zijn', maar dat is minder vanzelfsprekend dan je op grond van de katholieke leer of encycliek zou verwachten.

Een soortgelijke observatie maakt Trees van Montfoort, theologe en auteur van het onlangs verschenen

---

27. Interview met Renée Brabers, 7 februari 2019.

boekje Groene Theologie (2019). 'De groene kerkenactie is heel praktisch gericht. Er is een gereedschapskist voor groen kerkbeheer. Dat is heel belangrijk, maar het blijft vaak iets voor een klein groepje. Als de zonnepanelen op het dak liggen, komt er hoogstens nog fair-tradekoffie en dan stopt het. Zelden werkt het door naar de hele geloofsgemeenschap en het verandert de theologie nog maar weinig. Er is geen plek voor groene theologie in de dienst, in de liturgie'.²⁸

Kerkgangers in Nederland behoren niet automatisch tot de meest duurzame groep van de Nederlandse samenleving. Ervan uitgaand dat politieke voorkeur ten minste iets zegt over religieuze betrokkenheid, valt in het eerdergenoemde onderzoek van I&O Research op hoe groot de onderlinge verschillen zijn bij de christelijke partijen. Terwijl CDA-stemmers bij de groep horen met de grootste CO2-uitstoot, horen Christen Unie-stemmers juist bij groep met de kleinste individuele CO2-uitstoot. Dat illustreert op zijn minst dat er grote verschillen bestaan in het klimaatbewustzijn onder diverse christelijke groepen in Nederland, en dat er nog een substantieel aantal 'klimaat-conservatieve' groepen bestaat.

Kerkelijke structuren en tradities kunnen ook een hindernis vormen wanneer men wil werken aan maatschappelijke verandering. Juist nu het aantal actieve kerkgangers in Nederland is afgenomen, is bij velen de wens vergroot om vooral vast te houden aan tradities. Paus Franciscus toont met de encycliek *Laudato Si'* groot moreel leiderschap op het gebied van klimaatverandering, maar de liturgie verhindert de rechtstreekse overdracht van de boodschap en oproep tot klimaatactie naar de katholieke onderdanen. Hiertoe moest, in het geval van de parochie in Houten, een werkgroep buiten de bestaande kerkelijke structuur worden opgericht.

Tegelijk biedt de kerk een uitgelezen mogelijkheid om juist ook groepen in de samenleving te bereiken met een wat meer conservatieve instelling: groepen die niet vanuit zichzelf betrokken zijn bij milieuproblematiek en misschien zelfs wat sceptisch zijn over klimaatverandering. Juist in die gevallen zijn het vertrouwen en de aanwezigheid van de kerk in de haarvaten van de samenleving van grote waarde. Die maken dat kleine groepjes milieubewuste kerkgangers de eigen gemeenschap flink in beweging kan krijgen, zoals blijkt uit het voorbeeld van de Groene Kerk in Houten.

Een sterke vertrouwensrelatie met de eigen achterban kan worden gezien als 'constructief' spiritueel kapitaal omdat het de mobilisatie rond duurzaamheid faciliteert en bijdraagt aan gedragsverandering in de haarvaten van de samenleving: op het niveau van het gezins(shuishouden). Maar het kan ook bijdragen aan een gebrek aan binding met de grotere samenleving en aan segregatie.

Vanuit die zorg liet het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in 2014 onderzoek doen naar enkele Turks-religieuze bewegingen in Nederland, waaronder Milli Görüş (Sunier en Landman 2014). Alhoewel hulporganisatie Hasene zelf onafhankelijk is, werkt ze wél samen met moskeeën waarvan sommigen gelieerd zijn aan Milli Görüş. De overheid vreesde dat de beweging sterk naar binnen was gekeerd en bijdroeg aan radicalisering en Turks nationalisme in Nederland. Deze vrees werd door de onderzoekers ongegrond verklaard.²⁹

In Nederland richt Milli Görüş zich vooral op de organisatie van religieuze en sociaal-maatschappelijke activiteiten. Zo worden gezamenlijke gebedsdiensten en reizen naar Mekka georganiseerd, maar ook 'debatten, lezingen en voorlichtingsavonden over diverse sociale en politieke thema's met bijdragen van landelijke politici, een wijschoonmaakdag, een interreligieus netwerk, educatieve activiteiten waaronder huiswerkbegeleiding, sportactiviteiten, (en) een inzameling voor waterputten in Afrika' (Sunier en Landman 2014: 74). Wél lijkt de beweging sterk gericht op gezamenlijkheid en morele vorming binnen de eigen

---

28. Interview met Trees van Montfoort in Trouw, vrijdag 8 maart 2019.

29. Het onderzoek concludeerde dat de beweging streeft geen 'theocratische staat' nastreeft (Sunier en Landman 2014: 39). Er is weliswaar intensieve samenwerking tussen de landelijke vertegenwoordigers van de Europese tak van de beweging, maar 'dat neemt niet weg dat Milli Görüş Europa zijn autonomie t.o.v. de Turkse staat benadrukt en bewaakt' (Sunier en Landman 2014: 73).

achterban, familie en gezin. Een dergelijke gerichtheid kan, net als bij sommige kerkelijke gemeenschappen, bijdragen aan vormen van segregatie. Tegelijk kan de agendering van bredere sociaal-maatschappelijke issues binnen de eigen beweging via de oude emancipatiegedachte ook bijdragen aan integratie. Door het islamitisch gedachtengoed explicieter te koppelen aan breed maatschappelijke thema's als duurzaamheid, kunnen leden van de Turks-Nederlandse gemeenschap zich meer betrokken bij en deel van de Nederlandse samenleving voelen. De introductie van VN wereld-waterdag en wereld gehandicaptendag aan moskeebezoekers in Nederland is daarvan een mooi voorbeeld.

De relatie tussen de hulporganisatie *Hasene* en de Milli Görüs beweging in Europa kan vergeleken worden met die tussen ICCO/KerkinActie en hun protestant christelijke achterban in Nederland. Net als KerkinActie wordt *Hasene* geïnspireerd door religieus gedachtengoed en houdt ze regelmatig inzamelingsacties onder de ruim 40 moskeeën gelieerd aan Milli Görüs in Nederland. Tegelijk opereert ze als een zelfstandige hulp- en ontwikkelingsorganisatie in overeenstemming met VN-principes voor neutrale en transparante hulp.

Concluderend kan worden gezegd dat er een groot levensbeschouwelijk potentieel is in Nederland dat kan worden ingezet in de strijd tegen klimaatverandering, maar dat nog lang niet ten volle wordt benut. Voor een belangrijk deel heeft dat te maken met de relatieve 'nieuwheid' van de Duurzame Ontwikkelingsdoelen die pas in 2016 werden gelanceerd en nog niet de bekendheid genieten als destijds het geval was met de Millenniumdoelen. Ook heeft de strijd tegen klimaatverandering nog maar net de aandacht getrokken van een bredere maatschappelijke beweging. De koppeling tussen spiritualiteit, levensbeschouwing en brede maatschappelijke acties tegen klimaatverandering is nog relatief nieuw. Maar het bewustzijn daarover en de behoefte daaraan groeit, zo bleek bijvoorbeeld uit de overvolle Dominicuskerk waar op zondag 10 maart vooraf aan de Klimaatmars een dienst werd gehouden.

A close-up photograph of an open, empty brown leather wallet. The wallet is held by two hands, one on the left and one on the right. The interior of the wallet is visible, showing several card slots on the left and a zipper pocket on the right. The leather has a textured, slightly worn appearance. The background is a dark, solid color.

2

De Sociale Doelen: Armoede- bestrijding en de Vermindering van Ongelijkheid

Bron foto: PixaBay

INLEIDING

Het aantal mensen in Nederland dat kampt met financiële- en schuldproblemen lijkt de laatste jaren te groeien.³⁰ In 2017 hadden 599 duizend van de ruim 7,3 miljoen huishoudens in Nederland een inkomen onder de lage-inkomensgrens, 27 duizend meer dan in 2016.³¹ In 2018 maakten 140.000 mensen gebruik van de voedselbank, een stijging van 6 procent ten opzichte van 2017.³²

Religieuze gemeenschappen kennen lange tradities van armoedebestrijding. Binnen de islam, het hindoeïsme, boeddhisme, jodendom en christendom wordt het inzamelen van donaties en aalmoezen ten behoeve van armlastige mensen als een religieuze plicht of in ieder geval norm gezien. Naast doorlopende inzamelingen gedurende het jaar zijn er inzamelingsacties tijdens religieuze feestdagen, zoals de islamitische ramadan en het offerfeest.

Waar religieus geïnspireerde liefdadigheid vroeger vaak een paternalistisch karakter had, wordt binnen de hedendaagse charitatieve steun aan mensen met schulden en lage inkomens meer aandacht besteed aan de gelijkwaardigheid tussen hulpgever en -vrager. Zo worden aloude tradities in een nieuw jasje gestoken en aangepast aan de behoeften van hulpvragers en mogelijkheden van hulpgevers. In dit deel bespreken we drie projecten die vanuit hun religieuze of levensbeschouwelijke inspiratie bijdragen aan armoedebestrijding (SDG 1) in Nederland, en die door hun benadering en methode ook bijdragen aan het tegengaan van sociaal isolement en sociaaleconomische ongelijkheid (SDG 10).

BEVINDINGEN SURVEY

Armoedebestrijding (SDG 1) leeft onder de organisaties die deelnamen aan de survey. Acht van de vijftien deelnemers noemde deze SDG als één van de belangrijkste SDGs voor haar achterban. 'Armoedebestrijding is van oudsher een kerndoelstelling van de diaconie' motiveerde een respondent deze keuze en 'de crisis heeft ervoor gezorgd, dat mensen enkel leven van 100 euro in de maand. Waarbij de mensen niet tot nauwelijks uit deze schuldsanering eruit kunnen komen om een normaal leven te kunnen leiden', merkte een andere op. Een redelijk aantal, te weten veertien van de 51 activiteiten die door de vijftien surveydeelnemers samen georganiseerd worden, heeft dan ook betrekking op armoedebestrijding. In totaal werden met deze veertien activiteiten in 2018 ruim 80.000 mensen bereikt door middel van huiswerkbegeleiding in achterstandswijken, voedselbanken, kledinginzameling, financiële schuldhulp en buurtmaaltijden.

Ook SDG 10, ongelijkheid verminderen, had de aandacht van respondenten, zij het in wat mindere mate: vier respondenten noemden deze SDG als een van de drie belangrijkste SDGs. In hun toelichting wijzen respondenten ondermeer op hun zorg over de groeiende kloof tussen arm en rijk: 'empowerment, signaleren van onrecht, beschermen van kwetsbaren, zeker waar de overheid daar geen oog voor heeft zien wij als een belangrijke taak van de kerk'.

---

30. N.B. De armoedecijfers zijn niet eenduidig. Zo spreekt het CBS over een toename en het SCP juist over een afname van het aantal huishoudens met armoederisico. Zie ook het artikel *Welke armoedecijfers zijn juist?* in het NRC van 6 december 2018. <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/12/06/welke-armoedecijfers-zijn-juist-a3059746> (bezoekt 20 maart 2019).

31. Deze armoedecijfers werden vastgesteld door het CBS. De lage-inkomensgrens die het CBS hanteert is: 1.040 euro per maand voor een alleenstaande, 1.380 euro per maand voor een alleenstaande ouder met één kind en 1.960 euro per maand voor een paar met twee kinderen. Zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/46/meer-huishoudens-met-risico-op-armoede-in-2017> (bezoekt 20 maart 2019).

32. Deze cijfers werden begin maart bekend gemaakt door de Vereniging van Nederlandse Voedselbanken. Zie: <https://www.voedselbankennederland.nl/voedselbanken-groeien-op-alle-fronten/> (bezoekt 20 maart 2019).

ARMOEDEBESTRIJDING (SDG 1) PROTESTANTISME: STICHTING PRESENT EN DIACONIE HOUTEN

‘Ik las laatst in Exodus. Dat gaat over dat God dan tegen zijn volk zegt. Als je gaat oogsten, dan moet je niet de laatste graan, aar of druif oppakken, die misschien op de grond valt, maar laat wat liggen. Laat een randje over voor mensen die dat allemaal niet hebben. Zodat zij dat kunnen halen. Wat ik daar ook mooi van vind is, er zit ook iets van gelijkwaardigheid in. Het is niet zo van breng het hen aan de deur. Maar laat hen ook de waardigheid om het zelf te komen oogsten’.

-Frank Dijkstra, 7 februari 2019

De aard en vorm van vrijwilligerswerk verandert, ook binnen de kerken waar het aantal vrijwilligers nog altijd groot is. Zo heeft de kerk steeds meer moeite om vacatures voor ouderlingen en diakenen in te vullen. ‘Mensen willen iets doen maar dan willen ze duidelijk weten wat het is, hoe lang het duurt enzovoort’, vertelt Frank Dijkstra, voorzitter van Stichting Present Houten.

Stichting Present werd in 2005 opgericht door Rudolf Setz, van huis uit evangelist. Reflecterend op het veranderende karakter van vrijwilligerswerk dacht hij, ‘wat zou het mooi zijn als iedere gelovige zich één dag per jaar vrijwillig zou willen inzetten’. Zo begon hij in Zwolle met een aanbod-gerichte vrijwilligersbank; een bank die uit gaat van de agenda en specifieke talenten van de vrijwilliger. Deze formule bleek zo succesvol dat al gauw door het hele land nieuwe afdelingen werden opgericht, waaronder in Houten.

‘Mensen willen duidelijkheid’, vertelt Frank. ‘Wij vragen mensen of ze een dag of een dagdeel iets willen doen en dan is het klaar’. Die duidelijkheid werkt sterk drempelverlagend en levert een enorm aantal uren op. In Houten worden per jaar gemiddeld 75 projecten verricht door zo’n 500 vrijwilligers. Landelijk werden in 2016 totaal 38.464 vrijwilligers groepsgewijs ingezet in 7.076 projecten.³³ En de Stichting blijft groeien: ‘nu zijn er landelijk al 80 afdelingen’, vertelt Frank.

Vrijwilligers mogen bij aanmelding zelf aangeven waar ze goed in zijn en wat ze graag willen doen. Daarbij kan het gaan om sociale activiteiten, zoals samen muziek maken of koken, of om praktische klussen. ‘Maar vaak zeggen vrijwilligers ook “zeggen jullie het maar”’, vertelt Frank.

Present heeft nauwe contacten opgebouwd met lokale maatschappelijke organisaties, zoals de woningcorporatie, de sociale wijkdienst, het maatschappelijk werk en het centrum voor jeugd en gezin. ‘We hebben in Houten sociale wijkteams, daar zitten mensen van de gemeente in en het maatschappelijk werk, die echt de wijken screenen van “waar gaan dingen niet goed”’, vertelt Frank. De coördinator van Present belt deze organisaties met het aanbod en zegt ‘dan en dan willen we iets doen, hebben jullie iemand die iets nodig heeft’. Deze afstemming is essentieel en vereist enig zorgvuldigheid om te voorkomen dat goedbedoelde hulp averechts werkt. Zo had een woningcorporatie maatregelen opgelegd aan een huurder die zich slecht gedroeg, maar gingen vrijwilligers van Present aan de slag om het voor hem op te lossen. ‘Dat werkt natuurlijk averechts’, zegt Frank.

De projecten richten zich op ‘mensen die om hulp vragen... omdat zijzelf onvoldoende netwerk, gezondheid of financiële middelen hebben om hun probleem aan te pakken’, verklaart een tekst uit een folder van Present. Alle projecten zijn aanvullend op de professionele zorg en maatschappelijke ondersteuning en vervullen vaak een niche in het hulpaanbod. Frank vertelt over een bewoner in de wijk die zwaar alcoholist

---

33. Jaarverslag Stichting Present 2016: pagina 15.

was en in een sterk vervuild huis woonde. De gemeente Houten wilden deze vrouw wel hulp in de huishouding geven, maar die eerste omvangrijke reinigingsbeurt was té groot voor een enkele huishoudelijke hulp. 'Toen hebben wij in vijf dagen met vijf verschillende groepen dat huis schoon gemaakt', vertelt Frank. 'Maar dan weet je ook dat dat een onderdeel is van een behandeling die meer perspectief biedt: dat die vrouw niet over drie maanden weer net zo zit'. Een ander voorbeeld is dat van een oudere vrouw die van de gemeente een scootmobiel kon krijgen, onder de voorwaarde dat die binnen kon staan. Maar haar schuur stond 'tjokvol' en 'ze was zelf fysiek en psychisch niet in staat om dat op te lossen', vertelt Frank. Toen heeft een ploeg vrijwilligers van Present in goed overleg met de vrouw de schuur opgeruimd.

De vrijwilligers van Present werken altijd in groepen aan een project want 'met een groep kun je in één dag echt veel werk verzetten, waardoor de hulpvrager een flinke boost krijgt', luidt een tekst uit een folder van Stichting Present. 'Daarbij geeft het veel plezier om je met vrienden, familie of collega's voor een ander in te zetten. Je leert elkaar op een andere manier kennen'.³⁵ Niet alleen het samen werken met een groep collega's is voor velen een verrijkende ervaring. Ook de ontmoeting met een hulpbehoevende buurman of dorpsgenoot maakt vaak veel indruk op vrijwilligers. 'De hulpvrager moet er op zijn minst bij zijn en moet naar vermogen ook wat doen. Want wat heel belangrijk is, is de ontmoeting met mensen. Het doet goed aan die mensen maar het doet net zo goed aan de gever', legt Frank uit. 'Present is een unieke manier om mensen bij elkaar te brengen', stelt een predikant uit Houten in een folder van Present. 'Mijn ervaring is dat het geen eenrichtingsverkeer is, maar er werkelijk ontmoeting van mens tot mens plaats vindt. Gewoon bij je om de hoek'. Op zo'n dag wisselen hulpvrager en -gever verhalen uit en zijn er soms ineens 'twee werelden samen in één kamer', beaamt Frank. 'Je helpt maar je hebt ook weer een gesprek met deze mensen. Ik zou deze mensen nooit ontmoet hebben als Present er niet zou zijn'.

Zo openen de projecten van Present de ogen van vrijwilligers voor de sociale problematiek die zich achter de voordeuren van buurtgenoten afspeelt. 'Als mensen zich inzetten voor Present zien ze van, "hé, er zijn mensen in Houten die hulp nodig hebben"', vertelt Carin Rougoor, diaken van de protestantse kerk in Houten die met Present samenwerkt. Dat is vaak een verrassing omdat veel mensen denken 'maar in Houten kan iedereen zich toch redden?!' Alhoewel mensen zich in principe opgeven voor één dag of dagdeel, ontstaat vaak ook een band tussen hulpgever- en vrager en ontwikkelen vrijwilligers een grotere betrokkenheid bij de buurt. Dan geven mensen vaak aan dat ze nóg wel een dag wat willen komen doen en daar hoopt Present ook op. 'Ons doel is dat het gewoon wordt dat mensen naar elkaar omkijken', verklaart Frank.

Diaconie en directe armoedebestrijding

Stichting Present werkt nauw samen met vijf kerken in Houten die ook medeoprichter van de Stichting zijn. De samenwerking met lokale kerken is belangrijk omdat nog altijd een relatief groot deel van de kerkgangers bereid is zich vrijwillig in te zetten. Toch levert Present geen concurrentie op voor de kerken. De vraag naar hulp is altijd groter dan het aanbod. Bovendien heeft diaconale ondersteuning vaak een wat andere werkwijze.

Zeker waar het gaat om directe financiële steun voor arme gezinnen hecht de diaconie er aan die hulp wat onder de radar te houden. 'Het gaat vaak om zulke persoonlijke problemen en situaties', vertelt Carin. 'Je zegt dan natuurlijk niet, "volgende maand staat het in het kerkblaadje dat we u geholpen hebben...!"', voegt ze lachend toe. Anders dan Present doet de diaconie ook aan directe armoedebestrijding door het verlenen van financiële steun aan mensen in moeilijke situaties. Dergelijke situaties worden opgemerkt door gemeenteleden of diakenen en op een discrete manier onder de aandacht gebracht van de diaconie. Zo besloot de diaconie van de protestantse kerk afgelopen jaar bijvoorbeeld om te helpen met de aanschaf van twee laptops voor scholieren. Ook steunden ze een inwoner van Houten die erg eenzaam was maar zich thuis voelde bij een kerkgenootschap in Maarn. Ze hielpen haar met de reiskosten zodat ze daar de dienst kon bijwonen. Een vluchteling die net een verblijfsstatus had gekregen kon een baan krijgen mits hij

---

34. Folder van Stichting Present Houten, 'Wij geloven in een stad waar mensen er zijn voor elkaar!'.

een rijbewijs had. Omdat zijn Afrikaanse rijbewijs in Nederland niet werd erkend moest hij enkele lessen volgen om zijn Nederlands rijbewijs te kunnen halen. De diaconie hielp hem met een 'soepele lening' zodat hij zijn rijbewijs kon halen, de baan kon krijgen en zo een begin kon maken met de opbouw van zijn bestaan in Nederland, vertelt Carin.

Het meest onder de indruk was Carin van de vrijgevigheid die gemeenteleden toonden toen de diaconie een beroep op hen deed in verband met een familie in de kerk wier verblijfsvergunning was afgelopen. Het gezin kon vanwege een ernstige ziekte van hun dochter niet terugkeren naar het thuisland. Ze zaten mede hierom nog steeds in de procedure, maar ontvingen plots geen uitkering meer. De diaconie besloot daarom tijdelijk in het levensonderhoud van de familie te voorzien.

Omdat het een gezin met drie kinderen betrof was er op termijn toch wat extra geld nodig. Tegelijk wilde de diaconie niet teveel ruchtbaarheid geven aan deze zaak. Daarom besloten de leden van de diaconie de kerkenraad te vragen elk wat mensen aan te schrijven die ze goed kenden. 'Nou binnen tien dagen was het geregeld!', vertelt Carin enthousiast. 'Hadden we toezeggingen, allemaal gewoon van particulieren die zeiden, "oh, ik wil wel vijftig euro in de maand geven zolang het nodig is"'. Carin was blij verrast door het vertrouwen dat mensen hen gaven. 'Er kwamen geen moeilijke vragen, het geld kwam gewoon'. De vertrouwensbanden die gedurende jaren in de gemeente waren opgebouwd lieten van zich spreken. Dat de gevers zowel de mensen die hen benaderden als de begunstigten kenden, maakte ook een groot verschil.

Fondswerving

Per jaar komt er bij de diaconie van de protestantse kerk in Houten tussen de 30.000 tot 37.000 euro binnen, grotendeels door de collectes die tijdens de dienst worden gehouden. Ongeveer de helft daarvan is bestemd voor specifieke goede doelen, zoals de voedselbank in Houten of een internationaal ontwikkelingsproject van KerkinActie. Het overige deel wordt grotendeels besteed aan plaatselijk diaconaal werk. Vrijwel het gehele budget voor diaconaal werk kan voor hulp worden ingezet, omdat alle diakenen vrijwilligers zijn en de kosten dus minimaal.

Present gebruikt, anders dan de diaconie, een wat meer publieke aanpak om vrijwilligers en fondsen te kunnen te werven. Alhoewel Present het moet hebben van de lokale inbedding en contacten heeft ze ook een landelijk bureau. Het landelijk bureau houdt zich onder meer bezig met grotere subsidie aanvragen bij landelijke overheden en charitatieve instellingen. Deze landelijke subsidies dragen bij aan de begrotingen van lokale afdelingen. Zo heeft Present Houten een jaarlijks budget van circa 50.000 euro waarmee ze, samen met een bijdrage van de gemeente, twee medewerkers parttime in dienst kan nemen. Daarnaast wordt op tal van manieren aan lokale fondswerving gedaan, bijvoorbeeld door inzameling van statiegeldflessen en oud papier, kerkelijke collectes en sponsorbijdragen van lokale bedrijven en scholen. Met deze lokale fondswervingsacties verbinden mensen zich ook aan de idealen van Stichting Present.

Teambuilding

Na deelname aan een eenmalig project van Present ontstaat bij veel vrijwilligers de behoefte om regelmatig wat te doen voor anderen via Present. Zo begonnen de jongeren van het instituut voor verstandelijk gehandicapten ooit met één project. Nu doen ze elke zes weken een dag iets voor andere Houtenaren, helpen ze bijvoorbeeld mee met een klus in het huis of met het opknappen van de tuin.

'Present doet klussen die je met een groep kunt doen', vertelt Carin. Door deze aanpak blijkt Present ook aantrekkelijk voor scholieren en werknemers. Zo worden scholieren van een middelbare school in Houten structureel ingezet om via Present maatschappelijke dienstverlening te verlenen aan vooral oudere inwoners in Houten. Ook een instituut voor verstandelijk gehandicapten jongeren in Schalkwijk, ambtenaren van de gemeente en werknemers uit het bedrijfsleven vinden het fijn regelmatig samen een dag vrijwilligerswijk te doen - als een alternatieve, zinvolle vorm van teambuilding.

Ook de kerk ziet de meerwaarde van deze teambuilding. Dit jaar organiseert ze samen met Present voor het eerst een Diakonale Doe-dag. Alle gemeenteleden kunnen zich aanmelden om op 15 juni iets te gaan doen,

of dat nu gaat om spelletjes organiseren voor ouderen, een tuin opknappen of een schoonmaakklus. Op grond van het aantal vooraanmeldingen belooft het een goede dag te worden, stelt Carin.

‘Ik weet eigenlijk niet zo wat ik geloof, maar wat ik wel heel mooi vind is er voor mensen zijn en zo proberen te leven in de voetsporen van Jezus. Wat ik nu wel of niet precies geloof vind ik een moeilijke.

*Maar ik weet wel,
bij dit onderdeel van de kerk wil ik horen’.*

-Carin Rougoor, 7 februari 2019

Hoewel Stichting Present gemotiveerd is door het christelijk geloof spreekt ze niet altijd expliciet over christelijk waarden. Ze wil ook nadrukkelijk open staan voor niet-kerkelijke vrijwilligers en hulpvragers. Ook binnen de kerk wordt lang niet altijd verwezen naar christelijke waarden bij de werving van vrijwilligers. Wanneer er tijdens de mededelingen in de dienst wordt opgeroepen om mee te doen aan een actie van Present, is volgens Carin vaak door de context al duidelijk dat dat appèl mede wordt gedaan vanuit een christelijke overtuiging.

Leden van de protestantse kerk zijn maatschappelijk sterk betrokken en echte doeners, vertelt Carin. Klaar staan voor een ander door het doen van vrijwilligerswerk is iets ‘dat er met de paplepel is ingegoten’. Het heeft meer te maken met praxis van de kerk dan met een expliciete geloofsbelijdenis. Toch moet de kracht van die praxis niet worden onderschat. Juist die gewoonte zorgt ervoor dat mensen binnen de kerk vaak makkelijker te porren zijn voor vrijwilligerswerk. ‘Natuurlijk zijn niet alleen christelijke organisaties maatschappelijk actief’, zegt Carin. ‘Maar het bestaan van de organisatie, van de kerk, maakt het wel makkelijker om mensen te werven voor vrijwilligerswerk’. Carin zit al zo’n twintig jaar bij een volleybalgroep waarvan ze de teamleden ook heel goed kent. En toch zou ze die minder snel vragen om mee te werken aan een vrijwilligersproject omdat ze het idee heeft dat de bereidheid en maatschappelijke betrokkenheid daar minder groot is.

Openlijk praten over geloof is onder de doeners in de kerk niet altijd vanzelfsprekend. Wel wordt er in voorbeden vaak aandacht gevraagd voor zieken of mensen die moeilijke tijden beleven. En als er tijdens de dienst voor Present wordt gecollecteerd ‘staan wij na afloop van de dienst achter in de kerk met een stand zodat kerkbezoekers zich kunnen inschrijven’, vertelt Frank.

Frank, die een evangelische achtergrond heeft, praat makkelijker over het geloof. ‘Ik hoorde laatst iemand zeggen, “in de kerk adem ik in en buiten de kerk adem ik weer uit”. In alles wat wij doen - in onze geloofspraktijk en in onze relatie met God - doen wij van alles op wat vervolgens weer kan worden ingezet in de samenleving, buiten de kerk’, legt hij uit. ‘Maar dat hoeft niet altijd ook expliciet gezegd te worden. Soms zelf beter niet want je moet de mensen ook niet het gevoel geven dat ze eigenlijk een beetje religieus moeten zijn om geholpen te mogen worden. Dat is wel het allerlaatste dat we zouden willen!’

Stichting Present heeft inmiddels zo’n 80 lokale afdelingen door het hele land. Voor meer informatie over de stichting zie: <https://stichtingpresent.nl/>

ARMOEDEBESTRIJDING (SDG 1) HUMANISME: HUMANITAS THUISADMINISTRATIE

‘Er simpelweg zijn zodat de ander even met jou kan klankborden van “hoe moet ik dit nu aanpakken, wat denk jij nou?” is volgens mij de essentie van wat je voor iemand anders kan doen’.
-Annemieke van Wesemael, 19 februari 2019

‘Mensen met stress nemen andere beslissingen dan mensen zonder stress’, zegt Annemieke van Wesemael, Landelijke programmaleider Thuisadministratie, Armoede en Schulden bij Humanitas.³⁵ Geldproblemen en schulden leveren een hoop stress op. Vergeetachtigheid is een van de symptomen van stress die Annemieke en andere vrijwilligers vaak tegen komen bij deelnemers aan de activiteit Thuisadministratie - een activiteit waarin mensen ‘die door verschillende oorzaken de greep op hun financiën verliezen’ tijdelijk door ‘goed geschoolde vrijwilligers worden ondersteund om de financiële administratie op orde te brengen en te houden’, aldus de tekst op een folder van Humanitas.³⁶

Onlangs toen Annemieke bij een deelnemer langs kwam was het eerste wat deze zei toen ze Annemieke zag, ‘Oja, ik moet nu even bellen, hè? Als ik alleen ben, dan lukt dat gewoon niet, maar als je naast me zit...’. ‘Dus ze deed dat allemaal zelf’, licht Annemieke toe. Alleen al het feit dat Annemieke er was maakte dat de deelnemer in actie kwam. Er simpelweg zijn zodat de ander even met jou kan ‘klankborden’ van ‘hoe moet ik dit nu aanpakken, wat denk jij nou?’ is volgens Annemieke ‘de essentie van wat je voor iemand anders kan doen’. En daarmee misschien ook wel de essentie van de activiteit Thuisadministratie van Humanitas.

Binnen de activiteit Thuisadministratie wordt grotendeels met dezelfde aanpak gewerkt als bij de andere maatjesprojecten van Humanitas (zie inzet). Meldingen voor potentiële deelnemers aan het project komen soms via een wijkdienst of huisarts maar ook rechtstreeks binnen bij de lokale coördinator. Deze houdt eerst een intakegesprek met de kandidaat om te bekijken welke problemen er spelen en waar de deelnemer hulp bij nodig denkt te hebben. Op grond daarvan bepaalt de coördinator of de deelnemer baat heeft bij ondersteuning door een vrijwilliger van de activiteit Thuisadministratie. Als dat het geval is volgt de ‘match-making’: gaat de coördinator op zoek naar een vrijwilliger die bij de deelnemer past. ‘En dat is iets magisch...’, vertelt Annemieke glunderend. Op grond van ‘een bepaald gevoel’ en natuurlijk ook kennis over de interesses van beiden koppelt de coördinator een deelnemer aan een vrijwilliger, en dat is bijna altijd raak. Humanitas heeft ook geëxperimenteerd met online-methoden om deelnemers en maatjes aan elkaar te matchen, ‘maar op een of andere manier kan je zonder dat mens tot mens contact niet echt goed die koppeling maken’, vertelt Annemieke. Bij het eerste gesprek tussen deelnemer en vrijwilliger is de coördinator aanwezig. Loopt dat goed, dan maakt de vrijwilliger vervolgfafspraken met de deelnemer en gaan ze aan de slag.

‘Aan de slag gaan’ betekent dat de vrijwilliger de deelnemer ondersteunt en begeleidt bij zaken als het ordenen van de financiële administratie, het creëren van inzicht in inkomsten en uitgaven, het uitzoeken van geld besparende en inkomens verhogende mogelijkheden en bij het wegwijs maken van de deelnemer in de wet-en regelgeving en werkwijze van instanties.³⁷

Een mooi voorbeeld van ondersteuning waar Annemieke onlangs over hoorde, was dat van een jong stel. Ze waren net gaan samenwonen. Hij had behoorlijke schulden en dacht: ‘Op m’n 90ste ben ik hier misschien pas van af, ik zie het niet meer!’ Gelukkig was zijn vriendin erg gemotiveerd om het schuldenprobleem op te lossen. Het enige dat de vrijwilliger vervolgens hoefde te doen was meekijken en heel praktische tips

---

35. Interview, 19 februari 2019.

36. Humanitas Factsheet, 2018.

37. Thuisadministratie Factsheet Humanitas.

geven over kleine stappen die het stel kon nemen. 'Zoals, je doet nu elke dag boodschappen, maar wat nou als je dat eens in de week doet. Dan maak je een boodschappenlijst en zul je zien dat je geld bespaart', illustreert Annemieke. Een andere tip die het stel opvolgde was het openen van een tweede rekening. 'Van de ene lieten ze alle vaste lasten afschrijven en van de andere gaven ze zichzelf wekelijks zakgeld'. Dat geld pinden ze dan en dan moesten ze de rest van de week de pinpas thuis laten om zichzelf niet in verleiding te brengen. De vrijwilliger zei, 'eigenlijk doe ik niet zoveel', maar de jongen en zijn vriendin werden heel erg blij van haar. Het jonge stel nam alle beslissingen en acties zelf, maar de vrijwilliger kon ze motiveren en bijstaan met goede tips.

Voordat een vrijwilliger een rol als maatje in het project kan opnemen, moet zij een basistraining volgen, 'wat is nu eigenlijk je rol als vrijwilliger, wat doe je wel en niet, waar liggen je grenzen', licht Annemieke toe. Daarnaast heeft Humanitas samen met het Nibud een basistraining ontwikkeld waarin vrijwilligers leren over toeslagen en hoe ze moeten handelen bij schulden.

'Humanitas werkt kleinschalig en persoonlijk. De contacten zijn van mens tot mens en worden lokaal georganiseerd. Wat ons bindt is het gevoel dat we iets voor elkaar willen betekenen en een zinvolle bijdrage willen leveren aan de maatschappij.'
-Tekst uit Humanitas Factsheet

Tijdens de training leren vrijwilligers ook over de waarden van Humanitas. De belangrijkste daarvan zijn gelijkwaardigheid, verantwoordelijkheid nemen voor jezelf maar ook voor een ander, zelfregie en vraaggericht werken. 'Dat zijn onze humanistische waarden, van hieruit werken we', vertelt Annemieke. In de training wordt met vrijwilligers besproken hoe je daar in de praktijk vorm aan kunt geven. De autonomie van de deelnemer is een belangrijke kernwaarde. De vrijwilliger ondersteunt en begeleidt, maar de deelnemer beslist. Met kreten als 'een luisterend oor', 'op je handen zitten', 'naast iemand staan' en 'niet de hulpverlener spelen' ontwikkelen vrijwilligers kwaliteiten tijdens de training die de autonomie van de deelnemer en gelijkwaardigheid van de relatie ondersteunen. Zo betekent vraaggericht werken weer dat je uitgaat van de beleving en de behoefte van de deelnemer.

De tijdelijkheid van de steun is een andere belangrijke component van de humanistische benadering. Deelnemers van de activiteit Thuisadministratie krijgen gemiddeld één jaar ondersteuning. Zo wordt voorkomen dat er een afhankelijkheidsrelatie tussen deelnemer en vrijwilliger ontstaat, want 'dat wil je juist niet', vertelt Annemieke. 'Je bent er tijdelijk om iemand met zijn vraag te helpen. Daar moet een einde aan zitten'. In de tussentijd ontwikkelen deelnemers eigen mogelijkheden en netwerken die hen in staat stellen problemen zelf op te lossen. De christelijk waarde van naastenliefde, 'er zijn voor de ander' krijgt bij Humanitas dan ook net even een ander accent. 'Je loopt even mee', zegt Annemieke. 'Er zijn heel veel initiatieven die voor kinderen een laptop regelen of waar voedsel wordt uitgedeeld, maar dát doen wij dus niet', zegt ze met nadruk.

Annemieke heeft niet de indruk dat vrijwilligers zich specifiek bij Humanitas melden vanwege de humanistische achtergrond. Een enkele keer kiezen vrijwilligers voor Humanitas omdat het 'juist geen religieuze club is'. Maar het overgrote deel meldt zich aan uit enthousiasme over het project. Tegelijk staan de meesten wel weer sympathiek tegenover het humanisme. Vrijwilligers worden wel gratis lid van Humanitas en ontvangen zo onder andere het verenigingsblad Van Mens Tot Mens. Maar ze zijn of worden bijvoorbeeld lang niet altijd lid van het humanistisch genootschap: het Humanistisch Verbond.

De meerwaarde van de vrijwilliger

Vrijwilligersorganisaties spelen een belangrijke rol in de hulppreventie. Zo ontwikkelde Humanitas het project Wel Thuis dat steun biedt aan gezinnen waar uit huis plaatsing dreigt. In dit project wordt duidelijk de meerwaarde van de vrijwilliger ten opzichte van de hulpverlener zichtbaar. De aanwezigheid van de

vrijwilliger, die er enkel en alleen voor het gezin is en ‘niks van dat gezin wil’, creëert rust in het huis en zorgt voor een betere verhouding tussen hulpvrager en (professionele) hulpverlening. Daardoor lopen hulpverleningstrajecten vaak ook sneller en gemakkelijker. Juist het belangeloze karakter van deze vrijwillige steun is essentieel. Wanneer een hulpverlener in een dergelijke situatie over de vloer komt, ontstaat al gauw het gevoel bij het gezin dat ze worden geobserveerd en deze observaties worden meegenomen in de beoordeling over de uit-huis plaatsing. Bij een vrijwilliger is dat niet het geval. Zo kan een vertrouwensrelatie ontstaan en kan de spanning in het huis afnemen.

Ook bij de activiteit Thuisadministratie is de aanvullende waarde van de vrijwilliger ten opzichte van de professionele hulpverlening duidelijk zichtbaar. Schuldhulpverlening is een wettelijke taak van de gemeente, legt Annemieke uit. Om aan zo’n traject mee te mogen doen moet iemand aan voorwaarden doen, zoals inzicht hebben in zijn of haar schulden. Ook is het een traject van een beperkt aantal bijeenkomsten met een einddoel: vrij zijn van schulden. In dit professionele traject worden vaak in relatief korte tijd dwingende taken opgelegd aan iemand die juist vanwege de stress helemaal niet in staat is daaraan te voldoen. Het grote verschil tussen de professionele schuldhulpverlener en de vrijwilliger van Humanitas is dat de vrijwilliger tijd heeft, vertelt Annemieke. ‘Een hulpverlener zegt, “kom volgende week maar terug met een overzicht van je schulden”. Terwijl een vrijwilliger zegt, “laten we de post maar eens open maken, we gaan eens rustig kijken wat je allemaal hebt”’, legt ze uit.

HUMANITAS

De Vereniging Humanitas werd kort na de Tweede Wereldoorlog opgericht om op humanistische basis hulp te verlenen. Gelijkwaardigheid stond daarbij centraal. In de afgelopen zeventig jaar is Humanitas uitgegroeid tot een landelijke vereniging met 84 lokale afdelingen door het hele land: 80 afdelingen daarvan verzorgen de activiteit Thuisadministratie. Vrijwilligers van Humanitas zetten zich naast de activiteit voor thuisadministratie in voor mensen die te maken hebben met eenzaamheid, verlies, opvoedingsproblemen en detentie. Deze maatjesprojecten worden altijd lokaal georganiseerd. In 2018 stonden alle vrijwilligers samen 70.000 deelnemers bij. Binnen de activiteit Thuisadministratie werden dat jaar ongeveer 17.000 deelnemers door 4.800 vrijwilligers begeleid.

Links:

- Vereniging Humanitas: <https://www.humanitas.nl/>
- Thuisadministratie: <https://www.humanitas.nl/themas/thuis-administratie/>

ONGELIJKHEID VERMINDEREN (SDG 10) MIGRANTENKERK: 'THE CHURCH IS BORING IF IT IS NOT RELEVANT'

'Ons werk moet holistisch zijn - waarom zou je het opsplitsen? Dat brengt alleen maar problemen want het leven wordt ervaren als een geheel. Daarom zetten wij ons in voor de sociale, spirituele en economische transformatie van onze gemeenschap. Het leven is een geheel. Alleen in de Westerse context wordt het opgedeeld, maar dat klopt niet: het leven is een geheel!'
-Pastor Moses Alagbe, 28 februari 2019

Pastoor Moses Alagbe werd geboren in Nigeria en kwam in de jaren 1980 naar Nederland om te studeren aan het Tyndale Theological Seminary in Badhoevedorp.³⁸ Na het behalen van zijn Master in Theologisch Onderwijs vertrok Moses naar Noord-Amerika om daar een doctorale predikantenopleiding te volgen.³⁹ 'Daar veranderde mijn kijk op het koninkrijk van God en de rol van de kerk in alle opzichten', vertelt Moses.⁴⁰ Het evangelisch onderwijs op Tyndale ging alleen over bevrijdingstheologie, het disciplineren van volgelingen en over persoonlijke groei in het geloof. Voor de opleiding in Noord-Amerika, die zich richtte op 'global leadership', werd Moses letterlijk de wereld ingestuurd. Hij ging onder meer op studiereis naar China en de Filipijnen. 'Toen begon ik me te realiseren dat het christendom over veel meer dan geloof alleen gaat', vertelt Moses. 'Het gaat over zorg dragen voor alles dat God ons gegeven heeft: voor de aarde en de mensen. De kerk is alleen relevant als die zich inzet voor sociale kwesties en een beter klimaat'.

De Amsterdamse Bijlmer

Toen Moses in 2001 pastor werd van de evangelische Maranathakerk in Amsterdam Zuidoost, bracht hij dit inzicht meteen in de praktijk en richtte de Stichting Maranatha Community Transformation Centre op. Samen met leden van de kerkgemeenschap werd een scala aan activiteiten opgezet gericht op vrijwel alle aspecten van de sociaal-economische problemen in de wijk, zoals problemen met opvoeding en onderwijs, eenzaamheid en isolatie, jeugdwerkloosheid, gezondheid en armoede.

Veel van deze problemen hebben te maken met de migratieachtergrond: van de circa 800.000 mensen die er in de Bijlmer wonen, komt 56% uit een niet-Europees land. 'Tien procent van de kinderen uit deze buurt maakt bijvoorbeeld de middelbare school niet af', vertelt Moses, 'omdat hun ouders de Nederlandse taal niet machtig zijn en hen daardoor niet met huiswerk kunnen helpen'. Al enkele jaren verzorgt het Centrum daarom huiswerkbegeleiding. Elke vrijdag komen zo'n 35 kinderen samen met 8 leden van de kerkgemeenschap aan hun huiswerk te werken. Ook probeert het Centrum de ouders actiever bij de school van de kinderen te betrekken. Veel ouders klaagden bij Moses dat hun kinderen plots bleven zitten. Moses vertelde de ouders hoe belangrijk het is betrokken te zijn bij de school door regelmatig naar ouderavonden en tien-minuten gesprekken te gaan. 'Wij vertellen de ouders dat ze zo beter op de hoogte blijven van de schoolprestaties van hun kinderen en hen zo beter en sneller kunnen helpen', vertelt Moses. 'Niet pas als het te laat is'.

De moeizame relatie tussen ouders en kinderen is een ander aspect dat bijdraagt aan opvoedingsproblemen en daarmee ook aan problemen op school. 'Ouders worden in Nederland met heel andere sociale waarden geconfronteerd', vertelt Moses. 'In Afrika leren we dat we onze ouders moeten gehoorzamen en niet tegenspreken. Hier zeggen kinderen tegen hun ouders, "waarom?"' Veel ouders reageren boos op deze, in hun ogen, brutale reactie van hun kinderen. Moses werkt momenteel mee aan een educatieve serie van

38. Het Tyndale Theological Seminary is een interkerkelijke theologie opleiding die in 1985 opgericht door de Amerikaanse evangelist William Tyndale. Zie: <http://www.tyndale-europe.edu/theologie-studeren-in-nederland/> (bezocht 13 maart 2019).

39. De zogenaamde 'Doctor of Ministry', enigszins vergelijkbaar met de kerkelijke opleiding in Nederland.

40. Interview 28 februari 2019, vrije vertaling vanuit het Engels.

een lokale TV-zender over opvoeding en vaderschap. Dat is ook belangrijk omdat veel vaders helemaal niet betrokken zijn bij de opvoeding.

De relatief hoge schooluitval onder kinderen draagt weer bij aan een relatief hoge jeugdwerkloosheid in de Bijlmer. Veel jongeren komen daardoor in de verleiding actief te worden in de (kleine) criminaliteit en worden bijvoorbeeld drugskoerier. Onlangs zaten Moses en voorgangers van anderen migrantenkerken in de Bijlmer om tafel met de gemeente om dit probleem te bespreken. Het Centrum zal nu samen met andere kerken een inventaris maken van de problemen waar deze jongeren tegen aanlopen bij het vinden van een baan. Op basis daarvan zal een project worden opgezet met scouts en mentoren in de wijk die jongeren begeleiden naar betaald werk.

Veel vrouwen in de wijk worstelen met eenzaamheid, armoede en isolatie. De Bijlmer heeft een relatief groot aantal alleenstaande moeders. Daarom heeft het Centrum een vrouwengroep opgericht die elke maandag bijeenkomt. Samen ontwerpen en naaien ze kleren en praten ondertussen over hun bezigheden en problemen. 'Een van die vrouwen maakte prachtige modeontwerpen en heeft nu, in Suriname, een klein bedrijfje opgezet!' vertelt Moses trots. Ook heeft het Centrum een speciale fitnessles opgezet voor vrouwen, want veel vrouwen kampen met obesitas.

Het Pentecostal Council of Churches (PCC)

Toen Moses Alagbe zes jaar geleden voorzitter werd van de Pentecostal Council of Churches introduceerde hij daar dezelfde holistisch aanpak. De Pentecostal Council of Churches (PCC) is een platform van 40 migrantenkerken die allemaal actief zijn in Amsterdam Zuidoost. Aanvankelijk richtte PCC zich sinds haar oprichting in 1995 vooral op spirituele ontwikkeling. Sinds het aantreden van Moses koos PCC voor een holistische aanpak en zet ze zich in voor de 'mentale, sociale en economische verandering en ontwikkeling van mensen in onze steden en buurten'.⁴¹

Een van grotere projecten van PCC is het 'your health is your wealth'-project. Gezondheid is een groot probleem in Amsterdam Zuidoost. Een relatief groot aantal mensen heeft last van gewichts- en hartproblemen als gevolg van ongezonde voedingspatronen. Moses en de andere bestuursleden van PCC waren bezorgd omdat veel bewoners overleden aan hartkwalen. Na gesprekken met kerkgangers en buurtbewoners kwamen ze er achter dat veel mensen met hartproblemen niet naar het ziekenhuis gingen omdat ze bang waren. Veel mensen dachten, 'als je naar het ziekenhuis gaat, kom je er niet meer levend uit', vertelt Moses. PCC ging vervolgens in gesprek met artsen van het Amsterdams Medisch Centrum (AMC). Tot hun grote verbazing zeiden die: 'Dat klopt! Veel mensen uit de Bijlmer overlijden hier omdat ze zich veel te laat melden'.

Samen met het AMC en de Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GGD) startte PCC toen een grote gezondheids campagne. 'We zetten hier een grote tent op de markt neer waar mensen hun bloeddruk konden laten meten', vertelt Moses. 'We vertelden hen over de gevaren van suiker, vet en hoge bloeddruk'. Twee tot drie keer per jaar worden nu campagedagen georganiseerd en verrichten zo'n 50 artsen, waaronder veel medische studenten, gratis metingen. Ook werd een groot seminar georganiseerd waar voorgangers van PCC en medici met buurtbewoners in gesprek gingen over voedingsgewoonten. De activiteiten waren succesvol en trokken gemiddeld wel zo'n 1000 mensen.

Binnenkort wordt dit gezondheidsproject uitgebreid met een nieuwe activiteit. Veel mensen met een migrantenachtergrond zijn het niet gewend om zakelijk en beknopt melding te doen van hun gezondheidsklachten. De 10-minuten consulten zijn voor hen gewoon te kort en de huisartsen kunnen daardoor geen goede diagnose stellen. Daarom gaat PCC nu samen met medische studenten rollenspellen voor organiseren. Inwoners uit de Bijlmer kunnen daar leren om in enkele minuten hun verhaal te houden. Een andere groep waarvoor PCC een belangrijke brugfunctie kan vervullen zijn nieuwkomers en ongedocumenteerden. 'Veel nieuwkomers uit islamitische landen voelen zich vertrouwd bij ons dan bij

---

41. Zie openingspagina website PCC-Ned: <http://www.pccned.org/index.html> (bezoekt 13 maart 2019).

Nederlanders, omdat wij net als hen uit het buitenland komen en geloof voor ons ook belangrijk is', vertelt Moses. Ze wenden zich daarom eerder met vragen tot hen dan tot de officiële instanties.

Ook voor mensen zonder papieren zijn de migrantenkerken plaatsen waar ze zich welkom en veilig voelen. Het zijn ook de eerste plaatsen waar ze zich melden als ze dringend hulp nodig hebben. Veel ongedocumenteerden houden zich schuil omdat ze bang zijn te worden uitgezet. Ze melden zich daarom ook niet als ze ernstige gezondheidsproblemen hebben. 'HIV Aids is een groot probleem onder ongedocumenteerden', vertelt Moses. PCC heeft met de gemeente afgesproken om deze mensen op te vangen en naar medische hulp te begeleiden, zonder bemoeienis van de vreemdelingenpolitie. 'De kerk biedt hen een safety net', verklaart Moses.

Een relevante kerk

De migrantenkerken van PCC zijn niet alleen actief in de wijk. De wekelijkse diensten op zondag zijn essentiële momenten van religieuze viering en 'empowerment'. Ook hier heeft Moses een interactieve vorm voor de dienst geïntroduceerd. 'Ik preek gedurende ongeveer 35 minuten over een bepaalde tekst in de Bijbel, en dan gaan we over die tekst in gesprek', vertelt Moses. Mensen stellen vragen over de relatie tussen de preek en hun dagelijks leven. Dat leidt vaak tot dynamische groeps gesprekken. 'Laatst sprak ik naar aanleiding van een tekst over omgaan met heftige emoties', vertelt Moses. 'In de bijbeltekst werden drie opties genoemd: je kan exploderen, je emotie onderdrukken of gewoon eerlijk zijn'. Eén man vertelde in reactie hierop dat hij laatst een klap had uitgedeeld aan iemand die maar over hem bleef roddelen, ondanks het feit dat hij hem gevraagd had daarmee op te houden. 'De man zei dat hem dat opluchtte en dat het werkte: de ander stopte met roddelen', vertelt Moses lachend. 'Maar de andere kerkgangers zeiden, "Hoe kan je dat nou doen? Wat als je hem had doodgeslagen?"' Dat zette de man wel aan het denken.

Deze interactieve vorm maakt deel uit van Moses' persoonlijke missie om de kerk weer relevant en aantrekkelijk te maken, niet in de laatste plaats voor jongeren. In zijn boek *The church is boring! If its is not relevant* (Alagbe 2015) zet hij deze missie en zijn visie op een kerk als een inherent deel van de samenleving uiteen. Het leven van Jezus vormt daarbij een bron van inspiratie. 'De kerk is saai vanwege de manier waarop ze georganiseerd is', schrijft hij (Alagbe 2015: 15-16). 'In zijn lessen en preken was onze Heer Jezus Christus heel interactief. Hij hield geen monoloog' (ibid.)

Ook spreekt Alagbe in dit boek over de rol van de mens in de bescherming van de schepping. God gaf de mens de meest belangrijke rol in het zorg dragen voor de schepping, stelt hij (Alagbe 2015: 30). 'Our mission must address the whole of creation... The plant we cultivate produces the oxygen we breathe and the plant for its production uses the carbon dioxide we emit' (Alagbe 2015: 30-31). Deze zorg om de aantasting van de aarde en het milieu zet Moses ook om in concrete gezamenlijke acties. Zo organiseerde hij samen met andere Nigerianen en Milieudefensie een protest tegen Shell. 'We protesteerden bij een Shell-station tegen het beleid van Shell in Nigeria', vertelt Moses. Vier weduwen uit Nigeria houden Shell medeverantwoordelijk voor ernstige mensenrechtenschendingen door het Nigeriaans regime, waaronder de executie van hun mannen.⁴² Wanneer de zaak binnenkort opnieuw voorkomt, zal de groep van de Maranatha-kerk met een betoging haar solidariteit tonen.

Voor meer informatie:

- Pentecostal Council of Churches: <http://www.pccned.org/>
- Maranatha Community Transformation Centre: <http://mctc.nl/>

42. Zie: <https://www.amnesty.nl/actueel/kiobel-vs-shell> (bezocht 14 maart 2015).

CONCLUSIES: ARMOEDEBESTRIJDING EN SPIRITUEEL KAPITAAL

Spiritueel kapitaal als aanwinst

Omdat het huidige Nederlandse beleid voor zorg en welzijn aanstuurt op een terugtrekkende overheid, wordt de maatschappelijke inzet van vrijwilligersorganisaties als Stichting Present, Humanitas en het Maranatha Community Centre steeds belangrijker. Ze zijn aanvullend op de professionele zorg en werken vaak preventief. Ook vervullen ze een belangrijke brugfunctie tussen hulpbehoevenden en officiële hulpinstanties omdat ze toegang hebben tot gemarginaliseerde groepen in de samenleving die door de overheid niet altijd worden bereikt. De steun die het Maranatha Centrum biedt aan ongedocumenteerden met HIV-Aids is daarvan een sprekend voorbeeld.

De drie organisaties staan niet los van, maar zijn ingebed in de lokale structuren. Er lopen korte lijntjes tussen de lokale coördinatoren van de vrijwilligersorganisaties en gemeentelijke instanties, waardoor snel over concrete individuele gevallen kan worden overlegd. Ook wordt het vrijwilligerswerk lokaal gedragen: door kerkgangers en inwoners die betrokken zijn bij hun buurt.

Alhoewel deze kwaliteiten ook gelden voor veel niet-levensbeschouwelijke vrijwilligersorganisaties, lijken de drie besproken organisaties ook over bepaalde eigenschappen te beschikken die wortelen in hun levensbeschouwelijke achtergrond. De benadering en methoden van de drie organisaties zijn duidelijk waarden-gestuurd. Vrijwilligers van het project Thuisadministratie van Humanitas staan deelnemers bij op basis van gelijkwaardigheid en stellen de autonomie van de deelnemer centraal. Stichting Present steekt aloude christelijke waarden als 'naastenliefde' en 'omkijken naar elkaar' in een nieuw, eigentijds jasje en wekt daarmee zelfs de interesse van bedrijven. In het Maranatha Centrum is het christelijk geloof en het leven van Jezus een directe bron van inspiratie en empowerment voor de lokale gemeenschap, die met tal van sociaal-maatschappelijke problemen rond armoede en uitsluiting kampt.

Toch spelen levensbeschouwelijke leerstellingen en geloofsovertuigingen spelen lang niet altijd een expliciete rol in de maatschappelijke activiteiten van de drie organisaties. Bij Stichting Present en in het diaconaal werk van de protestantse kerk in Houten is iets voor een ander doen veel meer een religieuze praxis: een waarde die van generatie op generatie wordt overgedragen omdat dat 'er nu eenmaal bij hoort'. Dat deze waarde van 'omkijken naar een ander' niet voor alle groepen van de Nederlandse samenleving vanzelfsprekend is, wordt goed geïllustreerd met het voorbeeld van Carin. Waar Carin het heel gewoon vindt om leden van de protestantse gemeente te vragen vrijwillig bij te dragen aan een project ligt dat veel lastiger bij de leden van het volleybalteam die ze toch ook al jaren kent. Desondanks hebben ook kerken te maken met een terugloop van het aantal vrijwilligers. Stichting Present is opgezet om die terugloop te keren. Door de drempel te verlagen hoopt ze de waarde van 'omkijken naar elkaar' en 'iets doen voor een ander' opnieuw uit te dragen en internaliseren: onder de eigen kerkgangers én bij nieuwe niet-kerkelijke groepen in de samenleving.

Ook de speciale waarde en rol van de vrijwilliger in vergelijking met professionele hulpverleners springt bij alle drie cases in het oog. De gelijkwaardigheid tussen hulpvrager en vrijwilliger draagt in grote mate bij aan de vertrouwensrelatie tussen beiden, én versterkt het gevoel van waardigheid en zelfvertrouwen bij de hulpvrager. Er is maar zo weinig nodig, vertelt een vrijwilliger van Humanitas. Gewoon er zijn, een steuntje in de rug, een luisterend oor is vaak al genoeg. De inzet van de vrijwilliger is relatief klein, gaat om het geven van enkele vingerwijzingen of om één dag per jaar met een groep een klus te klaren. Maar die kleine inzet maakt voor de hulpvrager groot verschil. De gelijkwaardigheid van de relatie en de hoeveelheid tijd die een vrijwilliger kan besteden brengen de hulpvrager ontspanning en rust. Anders dan bij de schuldhulpverlening van de overheid worden bij Humanitas geen eisen en voorwaarden gesteld aan de deelnemer, anders dan dat ze samen gaan zoeken naar een oplossing. Maar er is geen angst voor sancties.

Discretie en integriteit zijn twee andere kwaliteiten die in de projecten naar voren komen. Financiële

bijdragen aan mensen in moeilijke situaties worden discreet geworven en niet aan de grote klok gehangen. Met de flexibele en snelle inzet van fondsen voorziet de diaconie in een niche. Waar subsidieaanvragen bij bijvoorbeeld een Oranjefonds al gauw een half jaar kunnen lopen voor duidelijk is over toekenning, kan de diaconie hier onmiddellijk inspringen. Zo kan op kleine schaal met alle discretie hulp op maat worden geboden aan armlastige gezinnen: op basis van vertrouwen en relaties.

Spiritueel kapitaal als belemmering

Hoe mooi en doeltreffend het werk van de vrijwilligersorganisaties ook, hun optreden ontnemt soms het zicht op de structurele oorzaken van armoede en uitsluiting en op de keerzijde van de 'participatiesamenleving'.

Met de afbouw van de verzorgingsstaat is de vraag naar ondersteuning door vrijwilligers van Humanitas bijvoorbeeld flink toegenomen. 'In de afgelopen tien jaar zijn we van 10.000 naar 25.000 vrijwilligers gegroeid', vertelt Annemieke. Vooral sinds de komst van de WMO, de participatiewet en de decentralisatie van de jeugdzorg is de vraag enorm gestegen, 'omdat er én gedecentraliseerd werd en er nog een bezuinigingsslag overheen kwam'. Vrijwilligersorganisaties opereren veelal in het vacuüm dat is ontstaan door bezuinigingen op het gebied van zorg en welzijn 'en dat schuurt soms een beetje', zegt Annemieke. Humanitas wil niet op de plaats van de hulpverlener zitten, maar wordt wel steeds vaker geconfronteerd met complexe en 'forse problemen'.

Op grond van haar ervaring bij Humanitas heeft Annemieke ook wel wat kritiek op het overheidsbeleid ten aanzien van armoedebestrijding en schuldhulpverlening. In haar ogen doet de overheid veel te makkelijk een beroep op de 'zelfredzaamheid' van mensen. 'De humanistische waarde van 'eigen regie' is echt wat anders dan 'zelfredzaamheid': dan moet je het helemaal zelf doen en dat is niet wat wij bij Humanitas vragen', legt Annemieke uit. 'Ons doel is iemand handvaten en vertrouwen te geven zodat hij zelf het overzicht en de regie heeft'. Die regie betekent ook hulp vragen als je dat nodig hebt.

Annemieke vindt ook dat de overheid te veel aan symptoombestrijding doet en te weinig werkt aan de structurele oorzaken van armoede en schuld. 'Waarom zijn mensen arm? Arbeid loont niet. Veel mensen werken maar komen niet aan minimum inkomen' stelt Annemieke. Volgens Annemieke wordt onder het mom van de 'participatiesamenleving' veel te makkelijk teruggevallen op vrijwilligersorganisaties als Humanitas die daardoor met steeds grotere en complexere hulpvragen te maken krijgen. Daarom zit Humanitas ook regelmatig samen met andere vrijwilligersorganisaties en de overheid om tafel. 'Wil je goede vrijwilligers, dan kost dat ook geld'. Het is belangrijk dat de overheid juist die verschillende rollen tussen vrijwilliger en publieke hulpverlener erkent en ondersteunt, vindt Annemieke. Want juist in die eigenheid en kwaliteiten van de vrijwilliger zit ook de meerwaarde. Bovendien creëren al die maatjesprojecten nieuwe relaties en verbanden tussen mensen die elkaar voorheen nooit tegen kwamen. 'Doordat je vrijwilligers en deelnemers met heel andere achtergronden bij elkaar brengt draag je ook bij aan maatschappijopbouw, creëer je sociaal kapitaal', stelt Annemieke. 'Door verschillende groepen met elkaar in aanraking te brengen zorg je dat mensen uit hun bubbel komen en wat zien van de maatschappij'.

3

Een bredere visie op welzijn en ontwikkeling

Bron foto: <https://www.elsevierweekblad.nl/nederland/achtergrond/2019/05/combineren-materiele-en-brede-welvaart-grootste-uitdaging-voor-politiek-den-haag-688421/>

INLEIDING

Identiteit is weer een belangrijk thema geworden in de Nederlandse samenleving. Mede als gevolg van de globalisering, de komst van nieuwkomers en de angst voor religieus extremisme is er een debat ontstaan over 'de Nederlandse identiteit'. De vraag naar het Nederlandschap veroorzaakt heel wat (existentiële) onrust en 'onbehagen'. Tegelijk worden veel Nederlanders door dit debat ook aangezet op zoek te gaan naar de eigen wortels en cultuur. De behoefte aan levensbeschouwelijke reflectie en zingeving neemt toe. In 2018 begon de Volkskrant, een krant die tot dan toe marginaal aandacht besteedde aan religie en levensbeschouwing, een serie over zingeving die ongekend populair was. Religie behoorde lange tijd tot het privé-domein, maar is nu weer onderwerp van een breder maatschappelijk debat over de waarden en oriëntatie van het Nederland van de toekomst.

Mede als gevolg van dit debat over Nederlandse identiteit en de herwaardering van religie en levensbeschouwing lijkt er nieuw soort zelfbewustzijn te ontstaan onder religieuze groepen in de samenleving die voorheen bewust of onbewust low profile opereerden. Zo is er binnen de Surinaams-Hindoestaanse gemeenschap, die lange tijd koos voor een strategie van aanpassing, een hernieuwde ambitie ontstaan om de hindoeïstische filosofie en beoefening actief over te dragen aan nieuwe generaties én aan de Nederlandse samenleving. De christelijk geïnspireerde omroep KRO-NCRV die haar levensbeschouwelijk profiel enige tijd 'matigde' om een bredere groep in de samenleving te kunnen bereiken, wil nu weer duidelijker uitdrukking geven aan haar levensbeschouwelijke overtuigingen en waarden.

De drie gemeenschappen en organisaties die in dit deel van het rapport worden gepresenteerd tonen een sterk levensbeschouwelijk zelfbewustzijn. Ze hebben een groot besef van de waarde van de eigen culturele en religieuze kennis, geschiedenis en identiteit en dragen dit met zorg over aan de jongere generaties. Dit levensbeschouwelijk zelfbewustzijn en de kennisoverdracht zijn van grote waarde voor de emancipatie van de eigen achterban en vormen een potentiële bron van inspiratie en vernieuwing voor de duurzame ontwikkeling van de Nederlandse samenleving: een samenleving die oploopt tegen de beperkingen van economische groei en langzaam oog begint te krijgen voor andere, ethische en spirituele, dimensies van welzijn en ontwikkeling.

HINDOEÏSME: DENKEN VANUIT HET COLLECTIEF

*'Binnen het Hindoeïsme denken we vanuit de geest, "wat heb ik nodig in dit leven?".
Dat gaat veel verder dan materiële welvaart alleen'.
-Usha Doekhie, voorzitter Hindoe Raad Nederland*

'Wij leven in een bepaald opzicht in een ego-gerichte samenleving', vertelt Usha Doekhie.⁴³ Deze richt zich vooral op de behoefte aan individuele ontwikkeling en ontplooiing, terwijl binnen de hindoeïstische gemeenschap het primaat juist bij het collectief ligt. Het collectief vormt het uitgangspunt van het hindoeïstisch denkmodel en de inrichting van de samenleving, legt Usha uit. Die tegengestelde uitgangspunten leveren nogal eens spanningen en controverses op voor leden van de hindoeïstische gemeenschap in Nederland. In de Nederlandse context wordt het bijvoorbeeld vaak niet begrepen dat je eerder weg moet van je werk 'om een pannetje soep aan je zieke tante te brengen', illustreert Usha. Maar binnen de hindoeïstische gemeenschap word je er juist op aan gekeken als je je zorgplicht naar je familie verzaakt.

Usha Doekhie is sinds anderhalf jaar voorzitter van de Hindoe Raad Nederland (HRN). De Hindoe Raad

---

43. Interview, 28 februari 2019

Nederland werd in 2000 opgericht als koepelorganisatie om de belangen te behartigen van de hindoeïstische gemeenschap in Nederland. HRN opereert als aanspreekpunt voor de overheid en draagt als zendende instantie zorg voor de hindoeïstisch geestelijk verzorgers die werken bij defensie en justitie.

In Nederland wonen naar schatting 350.000 hindoes en zijn er ongeveer 45 hindoeïstische tempels of mandirs. Het grootste deel van de gelovigen heeft een Surinaams-Hindoestaanse achtergrond, een kleiner deel komt uit India en Sri Lanka. De koepelorganisatie HRN bestaat uit 9 lid-organisaties die samen de verschillende stromingen van het hindoeïsme in Nederland vertegenwoordigen. De Sanatana Dharma en de Arya Samaj vormen de grootste stromingen in Nederland.

Bij haar oprichting in 2000 had de HRN ook de ambitie om 'zich op andere vlakken te manifesteren' dan binnen de geestelijke zorg bij defensie en justitie, waar de eerste jaren veel aandacht naar is uitgegaan, vertelt Usha. Nu de geestelijke verzorging aardig loopt wil Usha ook andere taken oppakken. Een daarvan betreft de overdracht van hindoeïstische filosofie en cultuur binnen de eigen gemeenschap en binnen de Nederlandse samenleving als geheel.

In de korte tijd van haar voorzitterschap constateerde Usha dat sommige mensen uit de hindoe gemeenschap nog steeds of opnieuw op zoek zijn naar hun identiteit en plaats in de Nederlandse samenleving. Velen worstelen met de clash tussen Westerse en hindoeïstisch waarden. Vooral jongeren komen 'in een squeeze terecht' zegt Usha. Ze moeten succesvol zijn in hun opleiding en carrière, maar ook voldoen aan de gekoesterde familiewaarden. In de jaren van assimilatie werd de kennis van de hindoeïstische filosofie en spiritualiteit niet actief overgedragen aan de jongere generatie. 'Jongeren hebben geen ijkpunten, geen kompas voor hun levensoriëntatie meer en dat is niet goed', zegt Usha.

De Hindoeraad wil de kennis en het spirituele bewustzijn binnen de gemeenschap 'op een hoger plan brengen', vertelt Usha. Hindoeïstische visies op 'de mens als onlosmakelijk deel van de kosmos' en spirituele praktijken als yoga en meditatie kunnen jongeren helpen in hun zoektocht naar identiteit. 'Vanuit een rustiger geest kun je rustiger naar je omgeving kijken: daar zit letterlijk geen haast meer in', legt Usha uit.

Dit jaar organiseert de HRN een congres over jongeren en hindoeïsme. Daarnaast wil de HRN de komende jaren ook groepen buiten de eigen achterban bereiken met educatieve projecten. Usha is ervan overtuigd dat het hindoeïsme wat te bieden heeft aan de Nederlandse samenleving. Een samenleving die de laatste jaren oploopt tegen de grenzen van het individualisme en materialisme. 'Ik vind het een mooie uitdaging om dat spirituele gedachtegoed, die wijsheid en die rijkdom uit de hindoe filosofie en cultuur, meer toegankelijk te maken. Niet alleen voor de jongeren en ouderen in onze hindoe gemeenschap, maar ook voor de hele Nederlandse samenleving'. Twee hindoeïstische waarden kunnen de duurzame ontwikkeling(sdoelen) in Nederland in het bijzonder verrijken, meent Usha: het collectieve denken en de hindoeïstische praktijk van geven, d-än.

Het collectieve denken en familiewaarden

Omdat het individu zo belangrijk is in de Nederlandse samenleving ervaren veel Nederlanders 'de collectieve gedachte al gauw als een teruggang en verlies van verworven vrijheden', vertelt Usha. Binnen het hindoeïsme staan het collectief en de gemeenschap juist voorop. Toen Usha onlangs naar Suriname vertrok om haar zieke tante te bezoeken kreeg ze van veel Nederlanders de reactie 'Wat goed zeg, dat je dat doet!' Die reactie verbaasde Usha want voor haar was dit heel vanzelfsprekend.

Familiebetrekkingen zijn heel belangrijk in de Hindoestaanse gemeenschap. In de kleinere gemeenschappen in Suriname zijn mensen gewend om dicht bij elkaar in de buurt te wonen en er dus ook voor elkaar te zijn. 'Dingen met elkaar delen hoort daar ook bij,' vertelt Usha. 'Zo van "Oh, ik heb net iets te veel eten gemaakt, dus ik breng even een potje naar de overkant'. Veel Hindoestanen hebben deze waarden en gewoonten naar Nederland meegenomen. 'Als jongeren vanuit Suriname naar Nederland komen om te studeren, neem je ze in huis', vertelt Usha. Ook bij grote gebeurtenissen zoals huwelijken help je elkaar 'vanuit saamhorigheid en de collectieve gedachte'.

Usha ziet dat er in Nederland wel wat meer oog begint te komen voor deze waarden en gebruiken, mede door de groeiende behoefte aan mantelzorgers. Maar ze stelt ook vast dat mantelzorg nog vaak gezien wordt als een last of als iets waar een kostenplaatje aan vast zit. ‘Slagen in het leven is niet alleen maar, “kijk eens wat ik allemaal bereikt heb, ik heb een prachtig huis en een dikke auto”’, zegt Usha. Kunnen steunen op anderen als je ziek en behoeftig bent zou volgens Usha een essentiële waarde moeten zijn in de Nederlandse samenleving. Daarom wil de HRN deze collectiviteitsgedachte en -traditie uitdragen, vertelt Usha: ‘als het kan samen met moslims en joden die soortgelijke collectieve waarden en tradities hebben’. Evenals de christelijke traditie waarin ook aandacht is voor het algemeen goed.

Dān, geven

‘Iedere vorm van duurzaamheid begint met geven’, zegt Usha. Binnen het hindoeïsme wordt het belangrijk gevonden niet altijd toe te geven aan (materiële) begeerte. Door ascetische en spirituele beoefening neemt je consumptiebehoefte af en daardoor houd je ook meer over om aan anderen te geven. Na een tempelbezoek geeft men in India de priester vaak wat geld en geeft men aan de armen die men onderweg tegenkomt. Deze giften hebben ook een spirituele dimensie: het heeft invloed op je karma: op je welzijn en ontwikkeling, en op je spirituele groei.

Ook binnen de hindoeïstische vorming wordt belang gehecht aan de notie van geven. Het hindoeïstisch begrip *gyān* dat in het Sanskriet “kennis” betekent, ‘gaat ook over het geven en doorgeven van kennis’, legt Usha uit. Onderwijs is niet alleen belangrijk omdat het je kansen op de arbeidsmarkt vergroot: het draagt bij aan je spirituele groei en ontwikkeling. Omdat het doorgeven van (spirituele) kennis zo belangrijk is binnen het hindoeïsme zal de HRN in samenwerking met de Vrije Universiteit Amsterdam een leerstoel opzetten. Binnen deze leerstoel zal onder meer onderzoek worden gedaan naar spiritualiteit in leiderschap.

Voor meer informatie over de Hindoe Raad Nederland, zie: http://www.hindoeraad.nl/oude_site/

JODENDOM: DE SABBAT ALS RUSTPUNT IN EEN JACHTIG BESTAAN

‘Sabbat is... een sociaal rust moment, sociale cohesie, weg van die tech... Als het over duurzaamheid gaat, is dat denk ik een van de beste dingen die de Torah de wereld kan geven’.
- Ruben Vis, alg. secretaris Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, 5 februari 2019

Het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) werd al in 1814 opgericht onder Koning Willem I. In navolging van Napoleon wilde de koning het model van de nationale staat bij de verenigde Nederlanden introduceren. Een van de manieren om die nationale eenheid te bevorderen betrof de oprichting van instanties die de banden tussen godsdiensten en de Nederlandse staat zouden versterken. Zo werd onder koninklijk besluit op 26 februari 1814 het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap opgericht, vertelt Ruben Vis, de huidige algemeen secretaris van het NIK.⁴⁴

Willem I had bij de oprichting van het NIK verschillende doelen voor ogen. Er waren geschillen tussen Joodse gemeenschappen die hij zo hoopte te beslechten. Ook wilde hij de nationale regie op het jodendom versterken en de ontwikkeling en emancipatie onder Joden in Nederland bevorderen. Joden werden in die

44. Interview 5 februari 2019.

tijd niet vervolgd, maar waren toch een soort tweederangsburgers, vertelt Vis. ‘Veel van de Joden in die tijd kwamen uit Oost-Europa en Duitsland, waren arm en spraken slecht Nederlands’. Daarmee kreeg het NIK bij oprichting vooral ‘een emancipatoire doelstelling’, zegt Vis.

Deze doelstelling veranderde na de Tweede Wereldoorlog. Na 1945 kreeg het NIK te maken met ‘de gigantische schade van de Shoah’ waardoor ‘de hele joodse bevolking op een kwart na was gedecimeerd’, vertelt Vis. Bovendien werd ze geconfronteerd met de ontzuiling en secularisering van de naoorlogse Nederlandse samenleving. Daarom richt het NIK zich tot vandaag de dag op ‘de versterking van de joodse identiteit in een niet-joodse, seculariserende samenleving’.

Die joodse identiteit is niet alleen religieus maar ook cultureel. Daarom is er bij het NIK zowel aandacht voor de instandhouding en overdracht van religieuze kennis en praktijken, als voor ‘joodse muziek, de jiddische taal en kunst met een Joods element of karakter’. De afgelopen jaren organiseerde het NIK bijvoorbeeld studiedagen voor joodse onderwijzers, werd er gewerkt aan het herstel van acht joodse begraafplaatsen in de provincie Groningen, ontwikkelde ze met anderen een app met richtlijnen voor kosher eten en werd er een nieuw gebedenboek uitgegeven. ‘Dat is heel bijzonder want het vorige boek is zo oud, de eerste druk kwam waarschijnlijk van zo rond 1840’, vertelt Vis. Het nieuwe boek bevat uiteraard dezelfde gebeden maar ‘de presentatie, aanpak en toelichting zijn helemaal vernieuwd’. Er is zelfs een tweede gebedenboek ontwikkeld voor mensen die helemaal niet thuis zijn in de synagoge en de gebeden, in het Hebreeuws, niet zo goed kunnen volgen.

Kennisoverdracht en educatie zijn niet alleen belangrijke instrumenten voor de versterking van de Joodse identiteit in Nederland. Overlevering en studie zijn ook centrale religieuze waarden binnen het jodendom. Geleerdheid betekent aanzien binnen de Joodse gemeenschap. Vis herkent zich dan ook sterk in SDG 4, de doelstelling over kwaliteitsonderwijs. Vooral de frase ‘kwalitatief onderwijs en kansen voor levenslang leven’, spreekt hem aan. ‘We worden opgevoed om steeds te leren’, verklaart Vis. Joodse kinderen leren om ‘steeds te vragen, steeds te onderzoeken steeds ter discussie te stellen’. Hij hoort soms van leraren dat Joodse kinderen veel vaker vragen stellen in de klas.

Deze leergierige houding wordt mede gevoed door de sabbat. ‘Bij de sabbat horen drie maaltijden’, legt Vis uit. ‘Een op vrijdagavond, een op zaterdag na de synagogedienst en een aan het einde van de zaterdag. Tot het vaste menu van die maaltijden hoort ook dat er wat geleerd wordt’. Daarbij gaat het niet om bijbel lezen alleen,⁴⁵ maar moet er ook echt iets geleerd worden. Aan tafel worden bijvoorbeeld inzichten uitgewisseld over de betekenis van bepaalde bijbelteksten of wordt een bepaald onderwerp uitgediept. ‘Ieder doet dat op zijn of haar niveau’, vertelt Vis. Tijdens de sabbatmaaltijd wordt zo ook vaak aan kinderen wordt gevraagd, ‘wat heb je deze week geleerd?’

Binnen het jodendom wordt de sabbat ook wel gezien als ‘het belangrijkste geschenk van de Thora’, vertelt Vis.⁴⁶ Deze rustdag, die zo’n centraal onderdeel vormt van de joodse religieuze praktijk, bevat volgens Vis kwaliteiten die kunnen bijdragen aan het welzijn en de duurzame ontwikkeling van de Nederlandse samenleving.

De sabbat

Het jodendom is volgens Vis echt een religie van praktijken, voorschriften en wetten. De sabbat speelt daarin een centrale rol. ‘Ik denk dat de sabbat een belangrijk onderdeel is van duurzaamheid, omdat het je stil doet staan in de jachtigheid van het bestaan’, zegt Vis. Tijdens deze wekelijkse joodse rustdag mogen joden onder andere niet werken en ‘geen vuur maken’, ofwel elektriciteit gebruiken in welke vorm dan

---

45. Wanneer Vis over de ‘bijbel’ of ‘bijbelteksten’ spreekt doelt hij op de Tenach, het heilige boek van de joden dat bestaat uit ‘de bijbelboeken van de Torah, de profeten en de geschriften’, aldus Ruben Vis in het interview.

46. De Thora of Torah bevat de eerste vijf boeken van de Hebreeuwse Bijbel of Tenach. Deze Tenach komt overeen met het Oude Testament van het christendom.

ook. 'Als het nu sabbat was zou geen van deze vier devices op tafel liggen', zegt Vis wijzend op onze laptops en mobiele telefoons. 'We zijn dan echt 25 uur tech off'. Dat extra uur boven op het etmaal is volgens Vis toegevoegd 'omdat we de sabbat zo koesteren'. 'Tijdens de sabbat zijn we afgescheiden van de jachtigheid van het dagelijks leven. Dan wijdt je je aan je relatie met je directe omgeving en met God'.

Dit terugkerend moment van rust en stilte in de week draagt volgens Vis bij aan verbinding en sociale cohesie. 'Echte sociale cohesie is dus geen tablets, geen computers, geen smart phones... en dat is wat wij doen op sabbat'. Omdat je geen gebruik mag maken van vervoer, tv of mobiele telefoon word je op sabbat echt even teruggeworpen op je eigen sociale groep. 'Het is echt heel kleinschalig want je moet bij elkaar zitten', vertelt Vis. Sabbat wordt doorgebracht met familie en vrienden. Vaak worden familieleden of vrienden uitgenodigd voor de sabbatmaaltijd op vrijdagavond.

Het is heerlijk om wekelijks samen even uit die 'rat race' te stappen, maar ook een 'enorme uitdaging', vertelt Vis. Omdat je volgens de voorschriften tijdens de sabbat geen vuur mag maken (maar wél mag gebruiken), mag je gedurende dat etmaal dus ook geen lichtschakelaar aan of uit doen. Vandaag de dag kan dat makkelijk worden opgelost met tijdschakelaars. 'Dat betekent niet dat we tijdens sabbat de hele dag het licht laten branden, maar we zetten het op een schakelklok'. Daarmee wordt volgens Vis ook energie bespaard. Ook vergroot het je bewustzijn over al die momenten waarop je in je dagelijks leven elektriciteit gebruikt.

Alhoewel er nog geen onderzoek naar is gedaan, denkt Vis dat de voorschriften van de sabbat, die wekelijks moeten worden nagevolgd, ook de ecologische voetafdruk verkleinen. Hij is lid van een facebook-groep over sabbat en ecologie. Een lid van die groep nam het initiatief zijn elektriciteitsverbruik tijdens sabbat te meten. Hij constateerde dat zijn verbruik tijdens sabbat afnam. Ook wordt tijdens sabbat geen gebruik gemaakt van vervoer en wordt er 'uiteraard' geen varkensvlees gegeten – want dat is in strijd met de joodse spijswetten. Natuurlijk zijn de spijswetten en de sabbat in de eerste plaats goddelijke voorschriften die je los van welke andere overweging ook hoort op te volgen, benadrukt Vis. Ze zijn niet 'bedacht' omdat ze beter zouden zijn voor de gezondheid of het milieu, maar ze dragen er wel aan bij. 'Nu blijkt dat het best wel eens goed is om een dagje ecologisch en sociaal te dimmen'. Het feit dat dit door God wordt voorgeschreven maakt het misschien wel makkelijker om dat te doen, oppert Vis.

Het element van rust is binnen het jodendom heel belangrijk. Rabbijn Rashi - een van de belangrijkste commentatoren van de Torah die rond het jaar 1000 in de Rijnstreek leefde – zegt: 'God heeft de wereld in zes dagen geschapen, maar hij heeft ook de sabbat geschapen als dag en de factor of het begrip rust', legt Vis uit. 'Zaken tot rust brengen op een zeker moment is het wezenlijke kenmerk van de sabbat'. Diezelfde gedachte komt terug bij Bijbelse voorschriften over ecologie en landbouw. 'De Torah heeft ook het voorschrift om het land eens in de zeven jaar braak te laten liggen', vertelt Vis. 'Nú weten we dat dat ook goed is om de bodem niet uit te putten... Maar het komt al voor in de Torah!'

Vis ziet de sabbat als een 'echt kroonjuweel in ons geloof...'. Hij draagt dit uit naar zijn eigen joodse achterban, bijvoorbeeld via artikelen over het belang van sabbat op de website. Maar ook brengt hij het regelmatig naar voren in maatschappelijke discussies, bijvoorbeeld door kritisch te kijken naar de gevolgen van de 24-uurs economie. 'Sabbat is... een sociaal rust moment, sociale cohesie, weg van die tech... Als het over duurzaamheid gaat, is dat denk ik een van de beste dingen die de Torah de wereld kan geven'.

Voor meer informatie:

- Over het NIK: <http://www.nik.nl>
- Over de sabbat: <http://www.nik.nl/sabbat-wekelijkse-rustdag-op-zaterdag/>

KRO-NCRV: OMROEP VAN GELOOF, HOOP EN LIEFDE

‘Geloof, hoop en liefde blijven de belangrijkste inspiratiebron. Daarbij gaat het niet alleen om geloof in God, maar ook om geloof in jezelf, de ander en in een mooie toekomst’.
-Kirsten Andres, 5 maart 2019

Het Nederlandse omroepbestel

Alhoewel het omroepbestel volgens de Nederlandse wetgeving al sinds de jaren zestig niet meer gebaseerd is op de zogenaamde zuilen, werd het Nederlands medialandschap nog lange tijd gekleurd door de verschillende religieuze en politiek-ideologische stromingen in Nederland.⁴⁷ ‘Het medialandschap in Nederland zoals het er nu uit ziet, is heel erg bepaald door de religieuze stromingen in Nederland’, vertelt Petra Moonen, marktonderzoeker bij KRO-NCRV.⁴⁸ ‘Religie heeft eigenlijk het medialandschap gemaakt zoals het nu is en daar zit heel veel waardevols in, juist doordat iedereen zijn geluid mag laten horen. Dat er bijvoorbeeld een boeddhistische omroep is die uitzendtijd heeft, dat zul je in een heleboel andere landen niet vinden’.

In 2014 moesten veel omroepen als gevolg van de nieuwe Mediawet fuseren.⁴⁹ Zo ook de Katholieke Radio Omroep (KRO) en de Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging (NCRV) die in het nieuwe bestel fuseerden tot KRO-NCRV. Bij de fusie hoorde meer budget en de opdracht om breder te programmeren,⁵⁰ vertelt Kirsten Andres, directeur Marketing en Vereniging van KRO-NCRV.⁵¹ Enkele jaren na de fusie constateerde de directie dat de identiteit en het profiel van de omroep daardoor ‘wel wat verwaterde’, vertelt Kirsten. De omroep begon meer en meer het karakter van een productiehuis te krijgen ‘en daar kwamen we wel van terug’, vertelt Kirsten. De laatste twee jaar wilde de directie het levensbeschouwelijke profiel van KRO-NCRV weer meer expliciet en herkenbaar maken, ‘want we geloven oprecht dat onze roots ons bestaansrecht zijn’, verklaart Kirsten.

Levensbeschouwelijke profilering

Na een intern reflectie-traject van ruim een jaar werd besloten dat de KRO-NCRV de omroep van hoop, geloof en liefde moest worden. ‘Als KRO-NCRV geloven we in een liefdevolle samenleving waarin plek is voor iedereen. Een maatschappij waarin we aandacht voor elkaar hebben en waarin het iets minder draait om mij en iets meer om wij’, zegt Kirsten in een interview in het verenigingsmagazine Vertel.⁵² Op basis van een visiedocument waarin deze waarden worden beschreven werkt de directie nu aan een nieuwe contentstrategie voor de programmering. Die strategie bestaat uit drie domeinen die volgens Kirsten heel duidelijk te koppelen zijn aan geloof, hoop en liefde.

Het eerste domein gaat over zingeving. Met dit domein wil de omroep reageren op de behoefte in de samenleving aan nieuwe vormen van zingeving, ‘dus niet zozeer alleen de kerk,’ legt Kirsten uit, ‘maar je moet meer denken aan levensvragen of levenskunst’. Het tweede domein is dat van de inclusieve samenleving, ‘dat gaat om solidariteit en opkomen voor de zwakkeren’. Het derde en laatste domein is rentmeesterschap: ‘we hebben die aarde te leen, hoe gaan wij daar mee om en laten we hem achter voor de volgende generatie’. Die drie domeinen worden nu uitgewerkt in een contentstrategie die richting geeft aan de programmering en ervoor zorgt dat de omroep ‘op die drie domeinen ook echt gaat excelleren’, vertelt Kirsten.

---

47. Historicus Peter van Dam stelt dat ‘de Nederlandse verzuiling’ vooral het product is van een ‘mythe’ die werd gecreëerd door de polemiek van het maatschappelijk debat in de jaren vijftig en zestig (Van Dam 2011). Die mythe is nog lang na blijven zoemen, ook in omroepeland. In 1965 werd de ‘verzuiling’ binnen de omroep echter al afgeschaft met een nieuwe mediawet. Die bepaalde dat omroepverenigingen AVRO, KRO, NCRV en VARA niet langer simpelweg ieder 20 procent van de zendtijd toebedeeld gekregen, zoals sinds 1930 het geval, maar zendtijd op basis van ledenaantallen. Deze afschaffing van de verzuiling in 1965 maakte de oprichting van nieuwe succesvolle omroepverenigingen als EO en Tros mogelijk. Zie: Van Dam, Peter. 2011. Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

48. Interview met Kirsten Andres, directeur KRO-NCRV en Petra Moonen, marktonderzoeker KRO-NCRV, 5 maart 2019.

49. Kleinere religieuze omroepen zoals de RKK (Omroep Rooms-Katholiek Kerkgenootschap) kregen binnen de nieuwe Mediawet vanaf 2016 geen apart budget en zendtijd meer en moesten stoppen. Het nieuwe omroepbestel bestaat uit drie fusieomroepen: KRO-NCRV, TROS-AVRO en VARA-BNN. De EO, MAX en VPRO bleven zelfstandig, net als de NOS en de NTR. Omroepen die vrijwillig fuseerden krijgen het dubbele basisbudget en een fusiebonus.

50. Omroepen die vrijwillig fuseerden kregen binnen de nieuwe Mediawet een fusiebonus.

51. Interview 5 maart 2019.

52. Zie: KRO-NCRV Vertel, nummer 3, 2018: pagina 18.

Een voorbeeld van een programma waarin de waarde van inclusiviteit wordt uitgedragen is het tv-programma Hij is een zij over transgenders. 'Door zo'n programma ga je écht anders kijken', zegt Kirsten. Het waardendomein rentmeesterschap leidt bijvoorbeeld tot programma's als Keuringsdienst van Waarden waarin kijkers bewust worden gemaakt van de herkomst en productie van levensmiddelen, of het programma BinnensteBuiten, een dagelijks 'magazine' op de vooravond met veel items over duurzaam eten en bouwen. De omroep kiest daarbij wel voor een open aanpak 'we willen niet met het vingertje wijzen, maar brandstof voor reflectie bieden met handelingsperspectief', legt Kirsten uit. Deze constructieve benadering is bewust gekozen met het oog op de doelgroep van de omroep.

KRO-NCRV maakt programma's voor iedereen, maar wil vooral 'die grote, stille groep in het midden' bereiken: mensen die niet het ene of andere extreme standpunt innemen en waar je door de polarisatie veel minder van hoort, legt Kirsten uit. De omroep heeft een beschrijving van die doelgroep gemaakt die Kirsten erg mooi vindt en daarom voorleest: 'Wij zijn er voor al die mensen van jong tot oud die van goede wil zijn. Die ondanks twijfel ondanks verwarring, onzekerheid, bedreigingen en polarisatie geloven in het goede in mensen. Die blijven hopen op een betere wereld en die in liefde met elkaar willen leven en de liefde willen doorgeven. Mensen die zingeving van belang vinden en naastenliefde in de praktijk willen brengen'. Sommige mensen vinden dat soft of saai, vertelt Kirsten, maar de KRO-NCRV is er juist voor mensen die het positieve willen blijven zien, die geloven in het goede van de mens. Geloof, hoop en liefde blijven daarmee de belangrijkste inspiratiebron voor de omroep. 'Daarbij gaat het niet alleen om geloof in God, maar om geloof in alles,' legt Kirsten uit, 'in jezelf en de ander en een mooie toekomst'.

Zo wil de omroep haar leden ook actief betrekken bij haar missie. Niet alleen door programma's, maar ook door hen concrete maatschappelijk activiteiten aan te bieden. Op die manier geeft de omroep ook vorm aan haar rol als levensbeschouwelijk geïnspireerde vereniging.

De vereniging

De omroepvereniging KRO-NCRV heeft op dit moment ongeveer 500.000 leden. Deze achterban bestaat grofweg uit drie groepen, vertelt Kirsten. De eerste is die van de 'traditionele gelovige leden' en vormt de grootste groep uit het ledenbestand. Mensen uit deze groep behoren tot de meest trouwe en relatief oudere leden die al hun hele leven lid zijn en 'ook nooit opzeggen', vertelt Kirsten. Maar ze reageren wel kritisch op programma's waarin bijvoorbeeld gevloekt wordt of negatieve uitlating worden gedaan over de kerk.

De tweede groep bestaat uit mensen die weliswaar katholiek of protestant zijn opgevoed maar nu vooral normen en waarden als 'naastenliefde' heel belangrijk vinden. De derde groep is een groep die aanvankelijk lid werd vanwege de ledenkortingen voor evenementen als de Boer zoekt Vrouw-afterparty of de Night of the Proms die door de vereniging worden georganiseerd. Toch blijft 'tenminste 50%' lid als het eenjarige lidmaatschap met bijbehorende voordelen verstreken is. Deze groep heeft dus wel sympathie voor de omroep.

De vereniging organiseert het hele jaar door verschillende festiviteiten en activiteiten voor haar leden. Sommige daarvan, zoals de genoemde Boer zoekt Vrouw-afterparty en de Night of the Proms hebben vooral een entertainment gehalte. Maar daarnaast heeft een flink aantal activiteiten te maken met zingeving en 'naar elkaar omkijken' - zoals de slogan van de omroep luidt.⁵³ Zo wordt in het verenigingsmagazine van najaar 2018 bijvoorbeeld het programma Voor wie steek jij een kaarsje op? aangekondigd dat plaatsvindt op Allerzielen. Tijdens deze bijeenkomst kunnen leden deelnemen aan een lichtjestocht en een muzikaal programma waarin bekende en onbekende Nederlanders worden herdacht die dat jaar zijn overleden. Ook konden de leden in december hun dierbaren 'letterlijk in het licht zetten' door hun wensen aan één van de kerstbomen te hangen die op vier locaties in het land waren neergezet voor het programma Joris' Kerstboom. In aansluiting hierop werd het Joris' Kerstboom diner georganiseerd waar met name alleenstaande leden

---

53. Volledig: 'laten we wat meer naar elkaar omkijken'.

werden uitgenodigd om tegen een kleine vergoeding deel te nemen aan een gezamenlijk kerstdiner. Het diner werd verzorgd door RestovanHarte - een keten van buurtrestaurants met een ideële doelstelling.

Ook experimenteert de omroep met online platforms voor crowdfunding en vrijwilligersprojecten.⁵⁴ Jaarlijks worden verkiezingen georganiseerd voor de Actie Warm Hart waar verenigingsleden kunnen stemmen op drie goede doelen die 'op een bijzondere manier bijdragen aan een warme, zorgzame samenleving'.⁵⁵ De winnaars ontvangen een mooie geldprijs.

Naar schatting zijn jaarlijks zo'n 40.000 leden van de vereniging betrokken bij deze activiteiten en ontmoetingen. Dat dit maatschappelijk engagement wordt gekoesterd door de omroep blijkt uit de trots waarmee marktonderzoeker Petra Moonen vertelt over het relatief hoge aantal vrijwilligers onder het KRO-NCRV ledenbestand. 'Uit onderzoek bleek dat zo'n 80% van onze leden aan vrijwilligerswerk doet', vertelt Petra. Of er een direct verband is tussen deze maatschappelijke betrokkenheid en de levensbeschouwelijke overtuiging van leden is niet onderzocht. Wel bleek uit ander onderzoek dat veel leden belang hechten aan hun geloof. 'Van onze leden zegt 80 procent dat het geloof een rol speelt in hun leven', vertelt Petra. 'Of dat nu een minder grote rol of grote rol is, is onbekend, maar het geeft wel wat aan'.

Vrijwilligerswerk

Het percentage steunleden dat vrijwilligerswerk doet, is gelijk onder NCRV-steunleden en KRO-leden. KRO-leden verrichten vooral vrijwilligerswerk in de sectoren bureu-, bejaarden- of gehandicaptenhulp (23%) en godsdienst/levensbeschouwing (21%). Onder NCRV-leden is vrijwilligerswerk met betrekking tot godsdienst/levensbeschouwing (33%) veruit het populairst, gevolgd door vrijwilligerswerk voor overige maatschappelijke doelen (20%).

Tabel 2.1.2 Wat voor vrijwilligerswerk doet u?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: alle respondenten

	KRO					Verschil 3- en 4-meting	NCRV					Verschil 3- en 4-meting
	0-meting	1-meting	2-meting	3-meting	4-meting		0-meting	1-meting	2-meting	3-meting	4-meting	
Godsdienst, levensbeschouwing	23%	19%	23%	21%	21%	1%	27%	23%	32%	30%	27%	4%
Bureu-, bejaarden- of gehandicaptenhulp	23%	24%	25%	22%	23%	1%	24%	24%	23%	23%	19%	-4%
Overig maatschappelijk doel	17%	15%	19%	18%	18%	0%	21%	18%	21%	19%	20%	1%
Sport	16%	14%	17%	17%	16%	-1%	19%	19%	16%	19%	19%	0%
Zang, muziek, toneel	10%	13%	14%	13%	14%	1%	14%	13%	14%	14%	14%	0%
Hobby	10%	10%	11%	10%	10%	0%	10%	10%	11%	11%	10%	-1%
Politiek	6%	5%	4%	4%	4%	0%	4%	4%	4%	4%	4%	0%
Hulp op school	8%	9%	9%	7%	7%	0%	8%	7%	6%	5%	4%	-1%
Beroeps- vak- standorganisatie	4%	5%	4%	5%	5%	0%	4%	4%	4%	5%	5%	0%
Overige hulpverlening: advies, voorlichting etc.	5%	5%	7%	7%	5%	-1%	5%	4%	6%	6%	5%	-1%
Vrouwvereniging of vrouwen groep	4%	3%	4%	3%	4%	0%	4%	5%	5%	5%	4%	-1%
Oudercommissie, schoolbestuur	4%	3%	4%	3%	3%	0%	5%	3%	3%	3%	2%	0%
Jeugd- en clubhuiswerk	3%	3%	2%	2%	2%	0%	4%	3%	3%	3%	3%	-1%
Kinderopvang, crèche, peuterspeelzaal	2%	2%	4%	3%	2%	0%	2%	3%	3%	4%	2%	-2%
Ik doe geen vrijwilligerswerk	20%	21%	21%	21%	20%	-8%	29%	25%	25%	24%	20%	-4%

Spiritueel kapitaal voor duurzame ontwikkeling

De directie van de KRO-NCRV vindt het 'relevanter dan ooit' om als omroep bij te dragen aan de bewustwording en activering van leden en kijkers op thema's als duurzaamheid, solidariteit en inclusiviteit. 'De maatschappij verhardt, de individualisering schiet door, de technologie zorgt voor afstand, de overheid treedt terug', somt Kirsten op. 'Dat betekent dat we samen voor een mooie samenleving moeten zorgen en wij doen dat vanuit onze overtuiging van geloof, hoop en liefde'. Deze boodschap is niet alleen voor de bühne, maar motiveert Petra en Kirsten ook persoonlijk in hun werk voor de omroep. 'Ik moet bij "spiritueel kapitaal" meteen denken aan onbaatzuchtigheid,' zegt Petra. 'Ik denk dat iemand die vanuit spiritueel gedachtegoed werkt dat uit onbaatzuchtigheid doet, daar niet iets voor terug verwacht' legt ze uit. 'Ik geloof heel erg in organisaties die vanuit het why handelen - van de golden circle 'why, how, what'', zegt Kirsten. 'Daar ga je gewoon harder voor lopen'. Kirsten spreekt uit ervaring want ze werkte voorheen in de commerciële sector. Nu merkt ze het verschil. 'Ik werk hier echt wel met een andere passie, omdat ik vind: dat wat we doen, doet er toe'.

54. Zie bijvoorbeeld het platform 'Maak het verschil' op: <https://maakhetverschil.kro-ncrv.nl/> (bezoekt 19 maart 2019).

55. KRO-NCRV Vertel magazine nr. 3, 2018: pagina 19.

Conclusie

Bron foto: PixaBay

Ik kijk vanuit de trein naar een traag voorbijgaand schip op het Amsterdam-Rijnkanaal als de telefoon gaat. Het is dominee Moses Alagbe van de Maranatha kerk uit Amsterdam Zuidoost. 'Annette', begint hij, 'ik ben tevreden met het verslag van ons interview. Je hebt het goed weergegeven, alles staat erin. Maar ik heb één opmerking'. 'Oh graag', antwoord ik terwijl ik in mijn tas zoek naar pen en papier. 'In de eerste twee paragrafen heb je het over "vrijwilligers"..., but we do not have any volunteers', vervolgt Moses in het Engels. 'If people join our church and choose to follow the life of Jesus, they become workers in the Kingdom of God'.

In één zin wijst dominee Alagbe op de hardnekkige neiging tot classificatie ('compartmentalization') in het Westerse denken. Net als veel andere deelnemers aan dit onderzoek spreekt dominee Alagbe vanuit een geïntegreerd mensbeeld. Eén waarin de mens niet volgens de regels van de functionele rationaliteit wordt 'opgeknipt' in verschillende rollen en enkel op zijn of haar economische waarde wordt gewogen (als betaalde of onbetaalde kracht). Maar waarin de mens wordt gezien als een wezen dat gedreven door overtuigingen en waarden wil bijdragen aan een betere wereld: in economische, ethische, sociale en levensbeschouwelijke zin.

'Het draait in de politiek teveel om koopkrachtplaatjes',⁵⁶ stelt ook Kim Putters, directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau in het onlangs verschenen boek *Veenbrand* (2019). Wanneer wordt gedebatteerd over belangrijke kwesties in relatie tot duurzame ontwikkeling zoals het klimaatbeleid, zijn de antwoorden op vragen 'niet alleen financieel en technologisch van aard, maar ook sociaal, ruimtelijk en ecologisch' (Putters 2019) - én van moreel-ethische en levensbeschouwelijke aard, zouden we daar op grond van dit onderzoek aan willen toevoegen.

Als we enige voorzichtige conclusies zouden mogen trekken op grond van dit onderzoek, dat qua aanpak en omvang immers beperkt is, is het dat de bijdrage van spiritueel kapitaal aan duurzame ontwikkeling vooral kwalitatief van aard is. Uiteraard beschikken religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen over menskracht en financiële middelen die kunnen worden 'ingezet' ten bate van de SDGs, maar deze instrumentele benadering brengt ons niet dichterbij de meerwaarde waar we met dit onderzoek vooral naar zochten. Die meerwaarde van religie en levensbeschouwing zit veeleer in het vermogen om op een geïntegreerde manier - met inzet van hoofd, hart en handen - te werken aan maatschappelijke en duurzame ontwikkeling.

Met dit onderzoek probeerden we op basis van een zogenaamde nulmeting een eerste beeld te schetsen van die meerwaarde: één die we tentatief aanduidden met het begrip 'spiritueel kapitaal'. Daarnaast wilden we met deze pilot uitzoeken hoe je dat spiritueel kapitaal nu precies kunt herkennen, meten en monitoren. We ontwikkelden een voorlopige definitie van spiritueel kapitaal, een viertal veronderstellingen en een reeks indicatoren en onderwierpen die met dit onderzoek aan een test. In deze conclusie bekijken we in hoeverre deze bruikbaar en valide bleken. Hielpen de definitie en indicatoren om het spiritueel kapitaal zichtbaar te maken in de activiteiten en projecten van levensbeschouwelijk geïnspireerde individuen, gemeenschappen en organisaties? Klopten de veronderstellingen die we deden over de potentiële meerwaarde van het 'spiritueel kapitaal'?

---

56. Zie: NRC, 21 februari 2019 'Er hangen veel gele hesjes aan de kapstok'. <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/02/21/er-hangen-veel-gele-hesjes-aan-de-kapstok-a3654935> (bezoekt 12 april 2019).

VERONDERSTELLINGEN

Veronderstelling A1:

Religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen, individuen en organisaties beschikken over netwerken en relaties die hun sociale bereik vergroten: ze bereiken andere, vaak meer gemarginaliseerde groepen dan seculiere NGOs en ontwikkelen (meer) langdurige vertrouwensrelaties vanwege hun continue aanwezigheid en positie als spiritueel raadgever.

Deze eerste van de vier veronderstellingen wordt door het onderzoek het meest duidelijk bekrachtigd. Bovendien constateren we dat het spiritueel kapitaal van religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen, individuen en organisaties vooral zichtbaar en voelbaar is op het lokale of grass-roots niveau: in de informele netwerken en van mens-tot-mens relaties die zij op basis van nabijheid, presentie en vertrouwen opbouwen en bestendigen. Zelfs de activiteiten van landelijke religieuze of levensbeschouwelijke (koepel)organisaties die aan dit onderzoek deelnamen blijken grotendeels - én bewust - lokaal aangestuurd, ingebed en georganiseerd.

Of religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen, individuen en organisaties méér gemarginaliseerde groepen bereiken dan niet-levensbeschouwelijke maatschappelijke organisaties kunnen we op grond van dit onderzoek niet vaststellen. Wel bleek uit een aantal cases dat religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen groepen uit de samenleving bij hun activiteiten wisten te betrekken die doorgaans moeilijker worden bereikt. Een duidelijk voorbeeld daarvan is het Maranatha Community Transformation Centre in Amsterdam Zuidoost dat hulp biedt aan mensen met ernstige gezondheidsproblemen (HIV-Aids) zonder verblijfstatus - mensen die zich uit angst voor uitzetting vaak niet bij andere instanties durven te melden. Ook kloppen vluchtelingen en nieuwkomers met een islamitische achtergrond soms liever aan bij deze migrantenkerk dan bij seculiere overheidsinstanties: zij voelen zich sneller vertrouwd bij mensen voor wie religie ook belangrijk is en die net als hen uit niet-westerse samenlevingen komen. De werkgroep Groene Kerk van de rooms-katholieke kerk in Houten wist met haar klimaatacties ook groepen in de samenleving te bereiken die doorgaans minder open staan voor maatschappelijke verandering: omdat het mede-parochianen zijn.

De bevindingen van dit onderzoek onderschrijven ook het vermogen van religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen en organisaties om tot in de haarvaten van de samenleving door te dringen. De projecten van *NatuurWijs* en *Hasene* mobiliseerden zowel kinderen als hun volwassen begeleiders en droegen bij aan bewustzijns- en -gedragsverandering op het niveau van het huishouden en gezin. Deze intergenerationele impact, het vermogen om via activiteiten voor kinderen ook oudere generaties (ouders, leerkrachten, boswachters) te betrekken bij duurzame ontwikkeling, kan als nieuwe indicator van spiritueel kapitaal worden toegevoegd.

Veronderstelling A2:

Religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen, individuen en organisaties hebben spirituele en religieuze visies die richtinggevend zijn voor de waarden en normen binnen de gemeenschap en die bijdragen aan betekenis- en zingeving.

Deze veronderstelling werd gedeeltelijk bevestigd. De normen en waarden die deelnemers aan dit onderzoek motiveerden zich in te zetten voor duurzame ontwikkeling worden weliswaar overgedragen via religieuze en levensbeschouwelijke verhalen en canons, maar lang niet altijd zo expliciet. Religieuze praxis bleek een even groot vehikel voor normen- en waardenoverdracht. Klaar staan voor een ander door

het doen van vrijwilligerswerk is iets 'dat er met de paplepel is ingegoten', vertelde Carin Rougoor. Binnen de protestantse kerk waarin zij opgroeide heeft 'wat doen voor een ander' meer te maken met de praxis van de kerk dan met een expliciete geloofsbelijdenis. Ook binnen het jodendom 'echt een religie van praktijken, voorschriften en wetten' volgens Ruben Vis, is praxis minstens even belangrijk als de religieuze canon. De wekelijkse sabbat is bij uitstek een religieus gebruik dat wordt overgedragen door het (voor) te doen. Tijdens de wekelijkse sabbatmaaltijd en het stilzetten van de (electrici)tijd worden tal van waarden overgedragen die bijdragen aan verbinding, sociale cohesie en duurzaamheid. Veronderstelling A2 moet dus als volgt worden gecorrigeerd: religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen, individuen en organisaties kennen (een) religieuze of levensbeschouwelijke visie(s) en praxis die richtinggevend is/zijn voor de waarden en normen binnen de gemeenschap en die bijdragen aan zin- en betekenisgeving.

Veronderstelling A3:

Religieuze en levensbeschouwelijke initiatieven en groeperingen kennen spirituele en religieuze praktijken die bijdragen aan sociale en existentiële individuele en maatschappelijke transformatieprocessen.

De term 'praktijken' is in deze veronderstelling ongelukkig met oog op de toevoeging van het woord 'praxis' in de voorafgaande veronderstelling. Bovendien gaat het hier veeleer om religieuze en levensbeschouwelijke vorming: in de indicatoren van veronderstelling A3 worden activiteiten als spirituele ontplooiing en religieuze studie genoemd.

De kracht en werking van religieuze en levensbeschouwelijke vorming werd in dit onderzoek vooral zichtbaar in de projecten van *Hasene* en *NatuurWijs*. In deze educatieve projecten worden kinderen en jongeren in aanraking gebracht met belangrijke vragen over duurzaam natuurbeheer en watergebruik. Cognitieve, zintuigelijke en spirituele kennis wordt in de lesmodules op een heel vanzelfsprekende manier geïntegreerd. Deze holistische benadering draagt in belangrijke mate bij aan het geïntegreerd mens- of zelfbeeld waar in de aanhef van deze conclusie over werd gesproken. Kinderen geven blijk van een meer geïntegreerd (emotioneel, rationeel en spiritueel) gevoel van welbevinden - maanden na het bosuitstapje bleken kinderen die deelnamen aan *NatuurWijs* volgens onderzoek van de Wageningen Universiteit rustiger in de klas, beter in staat naar anderen te luisteren en een groter zelfvertrouwen te hebben. Ze ervaren een sterkere binding met de nabije (de klas) en wijdere omgeving (de natuur) waarin ze leven.

Mensen zijn de bouwstenen zijn van de toekomstige duurzame samenleving waar we met de SDGs aan werken. De vorming van die mensen is daarom essentieel. Enkele cases uit dit onderzoek geven aan dat levensbeschouwelijke vorming in belangrijke mate kan bijdragen aan de ontwikkeling van een meer holistisch, of alomvattend beeld van mens en samenleving. Een samenleving waarin mensen niet enkel worden beoordeeld op grond van individuele prestaties en economische verdiensten, maar evenzeer op basis van hun bijdragen aan duurzaamheid en het algemeen goed.⁵⁷ Deze dimensie van spiritueel kapitaal verdient meer aandacht in een vervolgonderzoek. Daarom richt de herziene veronderstelling A3 zich op levensbeschouwelijke en religieuze vorming. Omdat de indicator 'religieuze en gemeenschappelijke vieringen' betrekking heeft op religieuze praxis, verhuist ze naar veronderstelling A2.

---

57. Uiteraard kan levensbeschouwelijke en religieuze vorming ook belemmerend werken voor het bereiken van de SDGs, bijvoorbeeld wanneer klimaatverandering wordt ontkend of verzet tegen basisrechten en democratische beginselen wordt aangemoedigd.

Veronderstelling A4:

Religieuze en levensbeschouwelijke groepen of leiders kunnen vanwege hun relatieve onafhankelijkheid van de politiek en hun gerichtheid op het algemeen goed bijzondere maatschappelijke rollen innemen.

Leden van religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen en organisaties zien zichzelf niet persé als pleitbezorger van de SDGs. Uiteraard raken veel maatschappelijke activiteiten die zij organiseren aan thema's van duurzame ontwikkeling, 'maar het is niet onze focus', merkte een surveyrespondent op.

De bevindingen van dit onderzoek onderschrijven wél de rol van religie en levensbeschouwing als leveranciers van moreel leiders en bruggenbouwers. Vooral de individuele morele leiders die tevens een rol als bruggenbouwer vervullen springen in het oog. Zo weet dominee Moses Alagbe een belangrijke brugfunctie te vervullen tussen de gemeentelijke instanties in Amsterdam en nieuwkomers en mensen zonder papieren in Zuidoost. Ook Matthijs Schouten kon vanwege zijn hybride identiteit en deskundigheid als bioloog en boeddhist medewerkers van Staatsbosbeheer aanzetten tot de ontwikkeling van een andere visie op natuurbeheer. Juist omdat het formele lidmaatschap van religieuze en levensbeschouwelijke instellingen afneemt verdient de rol van deze individuele levensbeschouwelijke bruggenbouwers en moreel leiders in een vervolgonderzoek meer aandacht. Daarbij gaat het niet uitsluitend om figuren in leidinggevende posities: ook de vrijwilligers van Humanitas en Stichting Present breken door de zogenaamde maatschappelijke 'bubbels' heen doordat ze vanwege deelname aan het project over de vloer komen bij mensen buiten hun eigen sociale kring.

Systematiseren en verbreden

Met deze pilot wilden we ook bekijken hoe het onderzoek naar de bijdrage van religie en levensbeschouwing aan de SDGs in Nederland de komende jaren kan worden gesystematiseerd. Aan dit eerste onderzoek werkten in totaal 26 deelnemers mee van 22 organisaties die samen negen verschillende religieuze en levensbeschouwelijke stromingen in Nederland vertegenwoordigen (katholicisme, protestantisme, migrantenkerk, evangelische beweging, islam, jodendom, hindoeïsme, boeddhisme, humanisme). Daarmee hadden we slechts een fractie te pakken van alle religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde gemeenschappen, individuen en organisaties die bijdragen aan duurzame ontwikkeling in Nederland. Het meest voor de hand liggend lijkt het om het aantal deelnemers aan dit onderzoek de komende jaren te vergroten, bijvoorbeeld door een belangrijke coördinerende rol toe te kennen aan levensbeschouwelijke koepelorganisaties. Maar dit is niet de beste oplossing.

Het is belangrijk om de eigenheid en onafhankelijkheid van religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen en organisaties te bewaken: alleen zó kan hun meerwaarde, het spiritueel kapitaal dat zij te bieden hebben, immers worden behouden. Activiteiten voor maatschappelijke en duurzame ontwikkeling van religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen moeten daarom niet ingezet en ingekaderd worden naar de (economische en technocratische) maatstaven van de SDGs, maar andersom. De bestaande monitoringskaders van de SDGs moeten worden aangevuld met indicatoren die het spiritueel kapitaal beter in beeld kunnen brengen. Zo kan instrumentalisering van religieuze en levensbeschouwelijke organisaties worden voorkomen en kan het begrip 'ontwikkeling' dat leidend is voor de duurzame ontwikkelingsdoelen worden verrijkt en verbreed.

Nederland heeft al een belangrijke stap in die richting gezet met de ontwikkeling van de Monitor Brede Welvaart van het Centraal Bureau voor Statistiek.⁵⁸ Deze monitor brengt zowel de economische als ecologische en sociaal-maatschappelijke aspecten van welvaart in kaart, waaronder ook de duurzame ontwikkelingsdoelen. Duurzaamheid wordt bovendien in deze monitor geïntegreerd door te onderzoeken

---

58. Zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2018/20/monitor-brede-welvaart-2018> (bezoekt 13 april 2019).

welke 'druk' de huidige welvaart in Nederland legt op volgende generaties ('later') én op andere plekken in de wereld ('elders'). Ook zijn indicatoren voor sociale samenhang, subjectief welbevinden en vertrouwen in deze nationale monitor opgenomen.

Het zou interessant zijn om op basis van dit pilotonderzoek naar spiritueel kapitaal te bekijken of de Monitor Brede Welvaart kan worden verrijkt met indicatoren die ook de religieuze, levensbeschouwelijke en spirituele bijdragen aan welzijn en ontwikkeling in kaart brengen. Deze indicatoren moeten in een nadere studie en in nauwe samenwerking met het CBS worden ontwikkeld. Wél kan alvast worden vastgesteld dat het bij het 'meten' van het spiritueel kapitaal van de Nederlandse samenleving gaat om drie dimensies van welzijn en ontwikkeling die geïntegreerd, in samenhang met elkaar moeten worden gemeten, te weten op het niveau van:

- de inbedding van individuen in sociale verbanden ('sociaal kapitaal'),
- de inbedding van de mens in het ecosysteem; in relatie tot andere levende systemen in natuur en kosmos, én
- de inbedding van de mens en menselijk handelen in grotere kaders van zin- en betekenisgeving.

Indicatoren als 'sociale insluiting' en 'uitsluiting' en een 'open, communicatieve' of 'gesloten, directieve houding' kunnen vervolgens worden ingezet om de 'positieve' dan wel 'negatieve' bijdragen van spiritueel kapitaal aan duurzame ontwikkeling te meten.

Het zou uitermate zinvol en waardevol zijn om de deelnemers van dit onderzoek naar spiritueel kapitaal als klankbordgroep te betrekken bij deze mogelijke vervolgstap: de gezamenlijke ontwikkeling van indicatoren voor spiritueel kapitaal die in de Monitor Brede Welvaart van het CBS kunnen worden geïntegreerd. Een heel aantal van hen heeft al aangegeven open te staan voor deelname aan een dergelijke klankbordgroep.

De survey die aanvankelijk werd opgezet in de hoop ook kwantitatieve bijdragen (menskracht, middelen, resultaten armoedebestrijding etcetera) van religie en levensbeschouwing te kunnen meten was vanwege de geringe respons ontoereikend. De opzet en uitvoering van de survey kostte veel tijd en leverde slechts minimaal bruikbare gegevens op. Beter lijkt het om in een vervolgstap een grondige literatuurstudie te schrijven waarin bevindingen van recente, grootschalige onderzoeken naar kwantitatieve bijdragen van religie en levensbeschouwing aan duurzame ontwikkeling in Nederland worden samengevat en besproken.

Bijlagen

LITERATUUR

- Alagbe, Moses. 2015. *The church is boring! If it is not relevant*. Galilee Media.
- ARC and UNDP. 2015. *Faith in the Future: the Bristol commitments. Faith plans for a sustainable future*. [http://arcworld.org/downloads/Faith%20in%20the%20Future%20with%20cover%20\(UN\).pdf](http://arcworld.org/downloads/Faith%20in%20the%20Future%20with%20cover%20(UN).pdf) (accessed 11 January 2019).
- Asad, Talal. 2009 (19931). *Genealogies of religion: Discipline and reasons of power in Christianity and Islam*. JHU Press.
- Bernts, Ton en Joantine Berghuis. 2016. *God in Nederland, 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.
- Bourdieu, Pierre. 1986. The Forms of Capital. In: John G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research in the Sociology of Education*. New York: Greenwald Press.
- Coleman, J. 1988. *Social Capital in the Creation of Human Capital*. *American Journal of Sociology* 94: pp. 95-120.
- Crutzen, Olaf en Laura van der Linden. 2016. *Armoede in Nederland 2016. Onderzoek naar hulpverlening door diaconieën, parochiële caritasinstellingen en andere kerkelijke organisaties in Nederland*. Onderzoeksrapport Knooppunt Kerk en Armoede. <https://www.knooppuntkerkenenarmoede.nl/wp-content/uploads/armoedeonderzoek2016-web.pdf> (bezoekt 14 februari 2019).
- Doorey, Julian Samuel. 2018. *Faith in development: what difference does faith make for Christian NGOs working in Bangladesh*. Unpublished Master Thesis, Massey University, New Zealand.
- Dugbazah, Justine. 2009. *The relationships between values, religious teachings and development concepts practices: a preliminary literature review*. Religions and Development Research Program, Working Paper 33. <https://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-social-sciences/government-society/research/rad/working-papers/wp-33.pdf> (accessed 12 March 2018).
- Engbergesen, Godfried. 2003. De armoede van sociaal kapitaal. *Economisch-Statistische Berichten* 88. <http://www.godfriedengbersen.com/wp-content/uploads/ESB-De-armoede-van-sociaal-kapitaal.pdf> (bezoekt 18 maart 2019).
- Freeman, Dena. 2012. *Pentecostalism and development: churches, NGOs and social change in Africa*. London: Palgrave MacMillan.
- Gardner, Gary. 2002. *Invoking the Spirit: Religion and Spirituality in the Quest for a Sustainable world*. Washington: Worldwatch Institute
- Hense, E.H. 2015. *Vernieuwingsinitiatieven rond eten, zorg en geld in Nederland - een kwestie van spiritualiteit*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- I&O Research. 2019. Duurzaam denken is nog niet duurzaam doen: de CO2 voetafdruk van Nederland. In: *Binnenlands Bestuur*, maart 2019. <http://whitepapers.binnenlandsbestuur.nl/duurzaam-denken-is-nog-niet-duurzaam-doen.183112.lynkx?rapportPointer=9-285249-285251-295978> (bezoekt 11 maart 2019).
- Jansen, 2018. *'If you need us, allow us!' The role of faith-based organisations in enhancing civic space. Examples from Kenya, Ethiopia and Indonesia*. Research report commissioned by the Civic Engagement Alliance (CEA). <https://civicengagementalliance.org/content/6-resources/if-you-need-us-allow-us.pdf> (accessed 6 February 2019).
- Karam, Azza (ed.). 2016. *Realizing the faith dividend: religion, gender, peace and security in agenda 2030*. Technical report of a donor-UN-FBO round table by UNFPA and DIGNI. https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/50426_UNFPA_Donor-UN-FBO-Consultations_Web.pdf (accessed 20 March 2018).
- Laudato Si'. N.d. *Laudato Si': een uitgebreide samenvatting*. https://laudato-si.nl/pdf/Samenvatting_LS__uitgebreid.pdf (bezoekt 4 maart 2019).

- Schmeets, Hans en Judit Arends. 2017. *Vrijwilligerswerk: wie doet het?* Rapport van het Centraal Bureau voor Statistiek. file:///C:/Users/Annette/Downloads/2017ST06%20vrijwilligerswerk%20wie%20doet%20het%20(2).pdf (bezoekt 18 maart 2019).
- Ministerie van Buitenlandse Zaken. 2018. *Investeren in perspectief: goed voor de wereld, goed voor Nederland*. Beleidsnota. file:///C:/Users/Annette/Downloads/BHOS+beleidsnota+opgemaakt%20(2).pdf (bezoekt 18 maart 2019.)
- Moyer, Joanne M. 2015. Faith-based sustainability in practice: case studies from Kenya. *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 9(1): 42-67.
- Mtata, Kenneth (ed.) 2013. Religion: help or hindrance to development. Leipzig and Geneva: Evangelische Verlanganstalt/Lutheran World Federation. <https://www.lutheranworld.org/content/resource-religion-help-or-hindrance-development> (accessed 1 March 2018).
- Nordstokke, Kjell. 2013. Faith-based organisations and their distinct assets. In *Religion: help or hindrance to development*. Kenneth Mtata (ed.): Pp. 225-242. Leipzig and Geneva: Evangelische Verlanganstalt/Lutheran World Federation.
- Putnam, R. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Putters, Kim. 2019. *Veenbrand: smeulende kwesties in de welvarende samenleving*. Amsterdam: Prometheus.
- Schmeets, Hans. 2016. *De religieuze kaart van Nederland, 2010-2015*. Paper Centraal Bureau voor Statistiek. - 2018. *Wie is religieus, en wie niet?* Statistische Trends. Rapport van het Centraal Bureau voor Statistiek. file:///C:/Users/Annette/Downloads/2018ST22%20Religie.pdf (bezoekt 20 maart 2019).
- Smart, Ninian. 1993. *The world's religions: old traditions and modern transformations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sunier, Thijl en Nico Landman. 2014. *Turkse islam. Actualisatie van kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland*. Een literatuurstudie in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Ter Borg, Meerten en Erik Borgman, Marjo Buitelaar, Yme Kuiper en Rob Plum. 2008. *Handboek religie in Nederland: perspectief, overzicht, debat*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.
- Ter Haar, Gerrie (ed.). 2011. *Religion and development: ways of transforming the world*. London: Hurst & Company.
- Tomalin, Emma. 2007. *Sociology, religion and development: literature review*. Religions and Development Research Program, Working Paper 4. file:///C:/Users/Annette/Documents/FBO%20Research/Kenya/Literature%20review%20religion%20development%20sociology.pdf (accessed 12 March 2018).
- Tomalin, E. 2015. *Handbook of religions and global development*. London and New York: Routledge.
- Van der Sar en R. Visser. 2006. *Gratis en waardevol. Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag*. Utrecht: Oikos.
- Van der Wel, Lisette. 2011. Integral development: religion and development cooperation in the Netherlands. In *Religion and development: ways of transforming the world*. Gerrie ter Haar, ed. Pp. 345-359. London: Hurst & Company.
- Van Herten, M. en F. Otten. 2007. 'Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland'. CBS bericht, geciteerd in Ter Borg et al. 2008: 216.
- Van Koningsveld, P.S. 1988. *De Islam: eerste kennismaking met geloofsleer, wet en geschiedenis*. Utrecht: Uitgeverij De Ploeg.

LIJST GEÏNTERVIEWDEN

- Annemieke van Wesemael, landelijke programmaleider Thuisadministratie, Armoede en Schulden bij Humanitas
- Carin Rougoor, diaken protestantse gemeente Houten
- Frank Dijkstra, voorzitter Stichting Present Houten
- Huseyin Karatas, penningmeester Hasene-Nederland
- Kirsten Andres, directeur Marketing en Vereniging KRO-NCRV
- Matthijs Schouten, vice-voorzitter Natuur College en voorzitter Dharma Advies Raad Boeddhistische Unie Nederland
- Mehmet Yaramis, voorzitter Hasene-Nederland
- Moses Alagbe, dominee van het kerkgenootschap Maranatha Community Transformation Center in Amsterdam en voorzitter Pentecostal Council of Churches
- Petra Moonen, marktonderzoeker KRO-NCRV
- Renée Brabers, vrijwilliger werkgroep Groene Kerk, Rooms-Katholieke Kerk Houten
- Ruben Visser, algemeen secretaris Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap
- Usha Doekhie, voorzitter Hindoe Raad Nederland

Deelnemers survey-onderzoek*)

- Stichting Stad en Kerk
- Stichting Tijd voor Actie
- Vereniging SchuldHulpMaatje Nederland
- Stichting A Rocha
- GroeneKerkenActie
- Konferentie Nederlandse Religieuzen
- Parochiele Caritas Instelling Paus Johannes XXIII
- Stichting Micha Nederland
- Jesus Christ Foundation Church
- Stichting Al-Yateem
- Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap
- ZEN Peacemakers Lage Landen
- Humanistisch Verbond

*) N.B. In totaal namen dertien organisaties deel aan de survey. Dertien gaven expliciet toestemming hun naam in dit rapport te vermelden, twee namen deel op basis van anonimiteit. In dat geval werd wel de levensbeschouwelijke stroming waarvan zij deel uitmaken geregistreerd.

GESPREKSVRAGEN SURVEY

Algemeen

- Wat is de naam van uw organisatie?
- Tot welke religieuze of levensbeschouwelijke stroming hoort uw groep of organisatie?
- Hoe groot is de achterban van uw gemeenschap of groep (naar schatting) op lokaal en op landelijk niveau? Met achterban wordt het aantal leden of actieve betrokkenen van uw groep, gemeente of organisatie bedoeld.
- Hoeveel medewerkers en vrijwilligers werken er (naar schatting) voor uw organisatie binnen (pastorale) zorg voor eigen achterban en binnen maatschappelijke activiteiten voor de bredere samenleving?
- Komt uw groep, gemeenschap of organisatie samen voor bijeenkomsten? Waaruit bestaan deze bijeenkomsten en hoe frequent vinden deze plaats?
- Maakt uw organisatie deel uit van een nationaal en/of internationaal religieus of levensbeschouwelijk netwerk? Zo ja, welke?

Duurzame Ontwikkelingsdoelen

- Bent u/is uw organisatie bekend met de duurzame ontwikkelingsdoelen (afgekort SDG's)? Zo ja, in welk kader heeft u over SDG's gehoord?
- Welke drie van de onderstaande 17 ontwikkelingsdoelen zijn voor uw eigen achterban het meest belangrijk? Waarom?
- Selecteer drie van de 17 doelen en motiveer waarom deze in het bijzonder van belang zijn voor uw achterban.
- Wat zijn volgens uw organisatie de belangrijkste drie ontwikkelingsdoelen waar de Nederlandse overheid aan moet werken? Waarom?
- Selecteer drie van de 17 doelen en motiveer uw keuze.
- Op welk van de 17 ontwikkelingsdoelen heeft uw organisatie in 2018 activiteiten of projecten georganiseerd? Geef aub met korte steekwoorden aan om wat voor activiteit of project dat ging en hoeveel mensen hier naar schatting mee bereikt werden.
- Kunt u een schatting geven van het totale budget dat uw organisatie in 2018 voor al deze activiteiten samen beschikbaar had?
- Kunt u iets zeggen over de wijze en frequentie van fondswerving die u voor dit activiteitenbudget hanteerde?
- Kunt u één activiteit of project noemen die u het meest belangrijk of toonaangevend vindt voor uw organisatie? Kunt u in het kort beschrijven waar dit project over ging en waarom u dit zo belangrijk of toonaangevend vindt?
- In welke mate bent u het eens met de volgende stellingen over de specifieke kwaliteiten van religieuze of levensbeschouwelijke organisaties?
- Heeft u opmerkingen of toelichting bij een van de stellingen op grond van eigen ervaring en inzicht?
- Denkt u dat uw organisatie een rol kan spelen bij de bewustwording rond de SDG's? Motiveer uw antwoord.

Slot

- Mogen we uw organisatie vermelden in het onderzoeksrapport bij de lijst van deelnemende organisaties?
- Zou uw organisatie geïnteresseerd zijn om in de toekomst deel te nemen aan een klankbordgroep rond religie en duurzame ontwikkelingsdoelen in Nederland? Zo ja, met wie kunnen wij daarvoor contact opnemen?
- Heeft u nog vragen of opmerkingen n.a.v. dit survey?

GESPREKSPUNTEN ONGESTRUCTUREERD INTERVIEW

Geschiedenis

- Kunt u wat vertellen over de geschiedenis en ontwikkeling van diakonaal/maatschappelijk geëngageerd werk binnen het [boeddhisme] in Nederland?
- Hoe wordt dit werk in Nederland binnen het [boeddhisme] georganiseerd?
- Welke rol speelde het geloof of de levensbeschouwing in dit werk? Hoe ontwikkelde zich dat gedurende de afgelopen jaren (trends/thema's?)
- Bestaat er een typisch [boeddhistische] visie op armoede, ongelijkheid en ontwikkeling?

Duurzame Ontwikkelingsdoelen

- Bent u bekend met de duurzame ontwikkelingsdoelen?
- Welke van de onderstaande 17 ontwikkelingsdoelen zijn voor uw organisatie het meest belangrijk? Waarom?
- Heeft het [boeddhisme] voor uw gevoel een natuurlijke affiniteit met enkele van deze ontwikkelingsdoelen? Kunt u toelichten waar dat door komt? Verwevenheid mens-en wereldbeeld?
- [Wat zijn de belangrijkste maatschappelijke issues waarmee u binnen uw gemeenschap en de nabije omgeving wordt geconfronteerd?]

Activiteiten 2018

- Op welk van de thema's van de ontwikkelingsdoelen organiseerde u in 2018 activiteiten?
- Kunt u een korte beschrijving geven van deze activiteiten?
- Welke activiteit of project vond u zelf het meest in het oog springend, belangrijk of succesvol?
- Wat vond u de meest betekenisvolle verandering of resultaat van dit project? OF: Welk moment of welke verandering staat u nog het meest bij?

Spiritueel kapitaal

Organisational assets

- Welke bronnen en middelen zette u in bij deze activiteit?
  - Menskracht
  - Budget, verkregen uit...
  - Kennis
  - Netwerken/contacten
- Wie werden bij deze activiteit betrokken en gemobiliseerd?
  - Achterban
  - Niet-gelovigen uit buurt
  - Bepaalde (doel)groepen van de samenleving
- Was het relatief makkelijk of moeilijk mensen hiervoor te motiveren? Waar ligt dat aan?

Religieuze en levensbeschouwelijke visies

- Werd in deze activiteit gewerkt vanuit van bepaalde religieuze of levensbeschouwelijke canons of leerstellingen?
  - Wijsheden, parabelen, verhalen
- Werd in deze activiteit gewerkt aan religieuze vorming of reflectie ten aanzien van het thema?

Spirituele en religieuze praktijken

- Werd in deze activiteit gewerkt met vormen van spirituele ontplooiing bijvoorbeeld met gebed of meditatie?
- Werd in deze activiteit gewerkt met rituelen, bijvoorbeeld met vieringen, inzegeningen of anders?

Maatschappelijke rollen

Nam u of uw organisatie in deze activiteit een bepaalde maatschappelijke rol in, bijvoorbeeld als:

- Moreel of religieus leider
- Bruggenbouwer
- Pleitbezorger?

Afrondend

- Kunt u vertellen hoe uw geloof of levensovertuiging u persoonlijk motiveert in uw werk?
- Denkt u dat religieus of levensbeschouwelijke organisaties of gemeenschappen een meerwaarde hebben waar het gaat om de bestrijding van armoede, ongelijkheid en klimaatverandering in Nederland?
- Zou u geïnteresseerd zijn om in de toekomst betrokken te zijn bij een klankbordgroep religie/ levensbeschouwing en duurzame ontwikkelingsdoelen?

